

พระราชอำนาจและอำนาจ ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์

มลิวัลย์ แดงแก้วฟ้า*

บทคัดย่อ

ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ พระมหากษัตริย์ พระราชวงศ์ และขุนนางต่างก็ใช้ความสัมพันธ์ทางเครือญาติภายใต้ระบบอุปถัมภ์สร้างอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจให้กับตนเอง ราชบัลลังก์ยังมีเสถียรภาพไม่มากนัก แต่พระมหากษัตริย์ก็เป็นองค์อุปถัมภ์สูงสุดและทรงไว้ซึ่งพระราชอำนาจที่จะปูนบำเหน็จตำแหน่งยศ และผลประโยชน์ต่างๆ เพื่อตอบแทนความชอบแก่ผู้จงรักภักดีและช่วยแบ่งเบาพระราชภารกิจ อำนาจทางการเมืองจึงไม่ได้รวมศูนย์อยู่ที่องค์พระมหากษัตริย์เพียงแห่งเดียว แต่ทรงกระจายอำนาจและดุลอำนาจระหว่างกลุ่มการเมืองต่างๆ ความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจยังผลให้พระราชวงศ์และขุนนางมีอำนาจมากและสร้างสมกำลังคุมเชิงซึ่งกันและกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงเวลาของการเปลี่ยนแผ่นดิน

คำสำคัญ : พระราชอำนาจ, อำนาจ, พระราชวงศ์, ขุนนาง, สมัยต้นรัตนโกสินทร์

ความนำ

อำนาจเป็นสิ่งสำคัญสำหรับการอยู่ร่วมกันของสังคม เพราะผู้ปกครองจำเป็นจะต้องมีอำนาจในการจัดการการปกครอง จัดระเบียบแบบแผนทางการเมืองภายในและการระดมพล ส่วนความคิดเกี่ยวกับอำนาจในแต่ละสังคมจะเป็นอย่างไรนั้น ขึ้นอยู่กับสภาพทางสังคมและวัฒนธรรมของสังคมนั้น สำหรับสังคมไทยแล้วความเชื่อและการยอมรับอย่างลึกซึ้งในอำนาจเร้นลับ

ของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ ผนวกกับอิทธิพลของพุทธศาสนาในเรื่องบุญกรรมและบารมี ทำให้สังคมไทยมีลักษณะอำนาจนิยมสูง ลักษณะดั้งเดิมของความคิดทางการเมืองของไทยจึงเป็นการสร้างศูนย์กลางอำนาจไว้ในที่แห่งเดียวให้มั่นคง อันเป็นที่มาของการปกครองระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่สังคมไทยยอมรับมานานหลายร้อยปี การปกครองในรูปแบบนี้พระมหากษัตริย์ทรงอยู่ในฐานะที่จะต้องรักษาความ

เป็นศูนย์กลางแห่งอำนาจของพระองค์อยู่ตลอดเวลา เพื่อจะได้ทรงมีพระราชอำนาจในการปกครองโดยสมบูรณ์แต่เพียงพระองค์เดียว ในระยะแรกของการก่อตั้งราชวงศ์จักรีนั้น ด้วยเหตุที่พระมหากษัตริย์เป็นเพียงสามัญชนที่ขึ้นมาใช้อำนาจด้วยการปราบดาภิเษกใน พ.ศ. ๒๓๒๕ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงมีความจำเป็นที่จะต้องดำเนินวิเทโศบายต่าง ๆ ทางการเมืองเพื่อสร้างความชอบธรรมให้กับการ

* รองศาสตราจารย์ ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

ขึ้นมาใช้อำนาจของพระองค์และเพื่อครอบครองอำนาจนั้นต่อไปพร้อมกันนั้นทรงวางฐานอำนาจเพื่อเสริมสร้างเสถียรภาพของราชวงศ์ให้เข้มแข็งมั่นคงจนไม่มีบุคคลใดขึ้นมาแข่งขันกับพระราชอำนาจของพระองค์ได้

ขณะเดียวกันพระราชภาระสำคัญของพระมหากษัตริย์ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ก็คือการกอบกู้บ้านเมืองที่กำลังแตกแยกยับเยินหลังสงคราม การฟื้นฟูความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของอาณาจักรที่ถูกทำลายลงอย่างสิ้นเชิง โดยเฉพาะอย่างยิ่งระบบไพร่ ซึ่งเคยเป็นที่มาสำคัญของอำนาจทางการเมืองและความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจของอยุธยา อย่างไรก็ตาม พระมหากษัตริย์ไม่สามารถบริหารพระราชภารกิจทั้งหมดได้ด้วยพระองค์เอง จึงจำเป็นต้องอาศัยเจ้านายและขุนนางมาช่วยแบ่งเบาพระราชภาระ โดยพระองค์ทรงไว้ซึ่งพระราชอำนาจที่จะหยิบบัญชีอำนาจ ตำแหน่งและผลประโยชน์ให้กับบุคคลต่าง ๆ ที่อยู่ใกล้ชิดได้ตามพระราชอัธยาศัย และหากเจ้านายหรือขุนนางคนใดไม่เป็นที่โปรดปรานแล้ว ก็จะตกอยู่ในฐานะที่ลำบาก จากอำนาจวาสนาสุงก็อาจถูกปลดลงเป็นตะพุ่นหญ้าช้างได้โดยง่าย ฝ่ายพระมหากษัตริย์เองก็ทรง

เสียงอยู่มากในการให้อำนาจตอบแทนความชอบแก่ผู้ใดมากเกินไป เพราะอาจนำมาซึ่งความยุ่งยากต่อราชบัลลังก์ได้ในภายหลัง^๑ หากบุคคลผู้นั้นสร้างชุมกำลังทรัพย์สินและกำลังคนได้มากพอก็จะขึ้นมาแข่งขันหรือท้าทายอำนาจของพระมหากษัตริย์ได้

การเสริมพระราชอำนาจทางการเมือง

ภายใต้การปกครองระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ กรุงรัตนโกสินทร์มีเรื่องราวที่บันทึกไว้เกี่ยวกับการเสริมอำนาจของพระมหากษัตริย์ปรากฏเสมอ เช่น การเทิดทูนพระมหากษัตริย์ไว้ในฐานะสมมติเทพ ก็เป็นการเสริมอำนาจตั้งเทวดาให้แก่สถาบันพระมหากษัตริย์ในการปกครองและปราบปราม พระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาก็เป็นพิธีกรรมในการเสริมอำนาจของกษัตริย์ในแง่ความศักดิ์สิทธิ์^๒ พิธีเริ่มจากการนำน้ำมาจากแหล่งที่ศักดิ์สิทธิ์^๓ แหล่ง จุ่มพระแสงศาสตราวุธสำคัญลงไปเพื่อเพิ่มความศักดิ์สิทธิ์ให้กับน้ำ ในพิธีจะมีการอ่านโอองการข่งน้ำเชิญทวยเทพและภูตผีปีศาจมาให้อำนาจแก่น้ำพิพัฒน์สัตยานั้น มีการตีม้าถวายสัตย์ปฏิญาณว่าจะ

จงรักภักดีต่อองค์พระมหากษัตริย์แล้วส้าทับด้วยการสาปแช่งอย่างน่ากลัวต่อผู้ละเมิดคำสัตย์สาบาน ด้วยพิธีกรรมนี้ อำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายจะรวมอยู่ที่องค์พระมหากษัตริย์เพียงพระองค์เดียว^๓ ทรงมีฐานะเป็นเทวราชาดลบันดาลให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล และทรงเป็นธรรมราชา การอัญเชิญพระพุทธรูปสำคัญ เช่น พระแก้วมรกต พระพุทธสิหิงค์มาไว้ในความครอบครอง หรือการได้มาซึ่งช้างเผือกนั้นถูกตีความว่าสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหล่านี้จะได้มา ก็ต่อเมื่อพระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้มีบุญญาบารมีและอำนาจ

การสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ใน พ.ศ. ๒๓๒๕ ไม่ได้เป็นเพียงการย้ายราชธานีตามธรรมดา แต่ชนชั้นปกครองของกรุงเทพฯ เป็นคนกลุ่มใหม่ที่เพิ่งขึ้นมาใช้อำนาจหลังการปราบปรามการจลาจลในกรุงธนบุรี และการล้มล้างอำนาจเดิม ดังนั้น จึงมีความจำเป็นที่จะต้องสร้างความชอบธรรมให้กับรัฐที่สถาปนาขึ้นใหม่ และการขึ้นมาใช้อำนาจของผู้ปกครองคนใหม่ด้วย ในการนี้ได้มีความพยายามในหลายทางที่จะชี้แจงในเอกสารทางราชการเพื่อให้ราษฎรในเมืองหลวงและชนชั้นปกครองในหัวเมืองและเมืองประเทศราชเข้าใจและยอม

^๑ วิทยา สุจริตนารักษ์, "ความคิดเกี่ยวกับอำนาจในสังคมไทย," สัมมนาใน *ไทยศึกษา*, ณ ศูนย์สารนิเทศ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ระหว่างวันที่ ๑๐-๑๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๒๓, หน้า ๒๖.

^๒ สุเนตร ชุตินทรานนท์, "ลิลิตโอองการข่งน้ำและพระราชพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยา," *วารสารธรรมศาสตร์*, ปีที่ ๕ ฉบับที่ ๑, กรกฎาคม-กันยายน ๒๕๒๒, หน้า ๓๕.

^๓ วิทยา สุจริตนารักษ์, *อ้างแล้ว*, หน้า ๑๒.

รับการสลายตัวของราชธานีเดิมและการสูญเสียสิทธิธรรมของผู้ปกครองเดิมทั้งในสมัยอยุธยาและธนบุรี^๔ ต้นรัตนโกสินทร์จึงเป็นช่วงเวลาที่มีพระมหากษัตริย์ต้องทรงพยายามสถาปนาอำนาจเหนือหัวเมืองต่าง ๆ ที่เคยอยู่ในราชอาณาจักรอยุธยาให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น รวมทั้งทรงสานต่อนโยบายของพระเจ้ากรุงธนบุรีในการขยายพระราชอำนาจออกไปยังอาณาจักรข้างเคียง รวมถึงล้านนา ล้านช้าง และกัมพูชาเข้ามาเป็นประเทศราชอย่างมั่นคง

ส่วนทางการเมืองภายในนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงเป็นศูนย์กลางแห่งอำนาจ ทรงเสริมพระราชอำนาจด้วยระบบเครือญาติ แบ่งปันพระราชอำนาจให้พระราชวงศ์ต่าง ๆ สถาปนาพระญาติใกล้ชิดให้มีอิทธิพลเป็นราชตระกูล เป็นเจ้านายชั้นเจ้าฟ้า ๑๙ พระองค์ เพื่อตอบแทนความช่วยเหลือเกื้อกูลและร่วมทุกข์ร่วมสุขกันมา พระองค์ทรงเชื่อมั่นว่าจะได้รับความจงรักภักดีมากที่สุดจากเครือญาติ อันจะเป็นฐานทางการเมืองสนับสนุนและเสริมพระราชอำนาจของพระองค์ต่อไป ทรงสถาปนาเจ้าพระยาสุรสีห์พิษณุวาธราช (บุญมา) พระราชอนุชาพร้อมพระชนกชนนีเพียง

พระองค์เดียวซึ่งเป็นกำลังสำคัญในการขึ้นครองราชย์ของพระองค์ให้ขึ้นเป็นสมเด็จพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) มีพระราชอำนาจสูงสุดรองจากพระมหากษัตริย์ พระเชษฐภคินีทั้งสองพระองค์ก็ได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระพี่นางเธอ โดยโปรดเกล้าฯ ให้ทรงกรมเป็นกรมพระเทพสุดาวดี (สา) และกรมพระศรีสุदारักษ์ (แก้ว) ทำให้ทั้งสองพระองค์ทรงมีฐานะที่โดดเด่นมากในประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์ ทรงได้รับความเคารพเชื่อถือ และไว้วางพระราชหฤทัย ทั้งจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และสมเด็จพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท^๕ ทรงเป็นผู้หญิงที่มีอำนาจบารมี อุปถัมภ์ค้ำจุนเครือญาติมาแต่ครั้งกรุงธนบุรี ทรงอยู่ในฐานะที่จะสนับสนุนทางการเมืองแก่ราชวงศ์จักรีได้

พระโอรสและพระธิดาของสมเด็จพระพี่นางเธอทั้งสองได้รับการสถาปนาเป็นเจ้าฟ้าทั้งหมด พระเจ้าหลานเธอกลุ่มนี้เมื่อเจริญพระชันษาแล้วได้ทรงกรมทุกพระองค์ และมีอำนาจทางการเมืองสูงในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ด้วยเป็นพระอนุชาของสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์

พระอัครมเหสีในรัชกาลที่ ๒ และจะมีบทบาทเป็นฝ่ายที่พยายามสนับสนุนให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามงกุฎขึ้นสืบราชสมบัติต่อจากรัชกาลที่ ๒

พระราชโอรสและพระธิดาในรัชกาลที่ ๑ ยังทรงพระเยาว์เมื่อเริ่มสถาปนาพระราชวงศ์ มีเพียงพระองค์เดียวที่ได้รับแต่งตั้งให้ขึ้นทรงกรม คือ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร (ฉิม) พระราชโอรสองค์โต ซึ่งมีพระชนมายุเพียง ๑๕ พรรษา และพระราชโอรสพระราชธิดาเฉพาะที่ประสูติจากพระอัครมเหสีเท่านั้นที่เฉลิมพระยศเป็นเจ้าฟ้า

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกไม่ได้ทรงเฉลิมพระยศพระโอรสในกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทขึ้นทรงกรม ด้วยยังอยู่ในวัยเยาว์และเมื่อเจริญพระชันษาแล้วก็ยังเป็นช่วงเวลาที่ทรงขัดเคืองวังหน้าของพระองค์อยู่หลายประการ จนถึง พ.ศ. ๒๓๕๑ หลังจากกรมพระราชวังบวรสถานมงคลสิ้นพระชนม์ไปแล้ว ๕ ปี จึงทรงแต่งตั้งเจ้าฟ้าพิบูลทอง พระราชธิดาอันประสูติแต่เจ้าศิริจรจา พระชนิษฐาของพระเจ้ากาวิละเจ้าเมืองเชียงใหม่ ซึ่งเป็นพระธิดาชั้นเจ้าฟ้าเพียงพระองค์

^๔ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา,” ในรวมปาฐกถาจากสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, หน้า ๑๖๕-๒๕๔. (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๑), หน้า ๒๐๓, ๒๒๓. และ “พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี,” ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๕, หน้า ๑๒๕.

^๕ สุนทร อาสะไวย์, “ผู้หญิงกับอำนาจในประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์ : ศึกษากรณีสมเด็จพระพี่นางเธอทั้งสองในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช,” กระจกหกด้านฉายประวัติศาสตร์, ๒๕๔๕, หน้า ๕๘.

เดียวของวังหน้าให้ขึ้นทรงกรมเป็นกรมขุนศรีสุนทร ขณะพระชนมายุ ๓๑ พรรษา^๖

รัฐจะโอนไพร่หลวงให้เจ้านายที่ทรงกรมจำนวนหนึ่ง เจ้านายจะได้ว่าราชการกรมเพื่อคุมกำลังคนสนับสนุนพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ทั้งทางการเมืองและเศรษฐกิจ ทั้งในยามปกติและยามสงคราม กรมเหล่านี้มีขนาดเล็กบ้างใหญ่บ้างตามพระอิสริยยศของเจ้านายที่ทรงกรมลดหลั่นกันลงไปตามลำดับคือ สมเด็จกรมพระยา กรมพระ กรมหลวง กรมขุน และกรมหมื่น และมีลักษณะเป็นกรมชั่วคราวที่ดำรงอยู่ตราบเท่าพระชนมายุของเจ้านายพระองค์นั้น เจ้านายทรงจะใช้สอยไพร่พลในสังกัดให้ทำกิจกรรมต่าง ๆ เพื่อหารายได้ หรืออาจจะเป็นงานอื่นที่ทรงมอบหมาย ซึ่งไม่ใช่งานราชการ มีแต่กรมพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) และกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข (วังหลัง) เท่านั้นที่ทำหน้าที่เหมือนกรมราชการ และส่วนใหญ่จะเป็นราชการทหาร ในสมัยที่การป้องกันประเทศยังมีความสำคัญเป็นอันดับแรกนั้นไพร่พลเป็นฐานอำนาจที่สำคัญที่สุด การประเมินฐานะทางสังคมจึงอยู่ที่การมีอำนาจบังคับบัญชาไพร่พล

จำนวนมากน้อยเพียงใด^๗

ในสมัยรัชกาลที่ ๑ เจ้านายและขุนนางระดับสูงส่วนใหญ่เป็นผู้สืบตระกูลมาจากขุนนางปลายอยุธยา มีความสัมพันธ์ทางเครือญาติต่อกันมาก่อนแล้วไม่ทางตรงก็ทางอ้อม โดยเฉพาะพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงเป็นศูนย์กลางในการสัมพันธ์โยงใยกับขุนนางตระกูลต่าง ๆ ทั้งในความเป็นญาติและมิตรที่ดีต่อกันมาหลายชั่วคน^๘ การผูกสัมพันธ์ทางเครือญาติกับเจ้าประเทศราชและขุนนางตระกูลต่าง ๆ เป็นการแสวงหาพรรคพวกและสร้างความจงรักภักดีไว้ค้ำจุนเสถียรภาพของราชบัลลังก์ ฝ่ายเจ้าประเทศราชและขุนนางก็ถือเป็นเกียรติยศที่ได้เป็นเครือญาติกับพระมหากษัตริย์ จึงนิยมถวายธิดาให้ทำราชการในพระองค์ เพื่อให้ตระกูลของตนได้ใกล้ชิดกับราชวงศ์เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย และได้รับการส่งเสริมให้ก้าวหน้าในหน้าที่ราชการต่อไปอย่างมั่นคง เจ้าทรงกรมที่มีขรัวตาเป็นขุนนางผู้ใหญ่คนสำคัญก็มักจะมีความก้าวหน้าในตำแหน่งหน้าที่ การงานโดดเด่นกว่าเจ้านายพระองค์อื่น เช่น พระองค์เจ้าอรุณทิพย์ทรงมีขรัวตาเป็นเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งกำกับหัวเมืองปักษ์ใต้ มีความดี

ความชอบด้วยการหารายได้จากการค้าสำเภาส่งให้กับหลวงได้ปีละมาก ๆ ก็ได้ทรงกรมเป็นกรมหมื่นศักดิ์พลเสพ ในรัชกาลที่ ๑ ต่อมาในรัชกาลที่ ๒ ได้กำกับราชการกรมพระกลาโหมและดูแลหัวเมืองปักษ์ใต้ทั้งหมดและพอลถึงสมัยรัชกาลที่ ๓ ก็ได้รับการสถาปนาเป็นกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ การแต่งตั้งเจ้านายหรือขุนนางดำรงตำแหน่งต่าง ๆ นั้น นอกจากจะพิจารณาที่ความสามารถเฉพาะบุคคลแล้ว ฐานสนับสนุนทางการเมืองและเศรษฐกิจของแต่ละบุคคลรวมทั้งความสนิทใกล้ชิดทางเครือญาติก็เป็นสิ่งที่ทรงพิจารณาด้วย

ในขณะเดียวกัน ขุนนางก็ชอบที่จะมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติกับขุนนางตระกูลอื่น ๆ อีกทางหนึ่งด้วย เพื่อให้เกิดความเอื้อเฟื้อเกื้อกูลกันระหว่างตระกูล ในสมัยรัชกาลที่ ๑ ขุนนางยังมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติไม่ชัดเจนนัก ประกอบกับสถานการณ์บ้านเมืองยังไม่ราบรื่น มีศึกสงครามอยู่เกือบตลอดเวลา เจ้านายมีอำนาจเพราะมีบทบาทสูงในการคุมกองทัพ การที่เจ้านายทรงกรมมีจำนวนมากแสดงว่าเจ้านายคุมกำลังคนได้มากกว่าขุนนาง รัชสมัยนี้จึงยังไม่มีการแข่งขันอำนาจ

^๖ จุฬารัตน์ ชูจิตรามย์, "พระมหากษัตริย์กับการใช้ความสัมพันธ์ทางเครือญาติในการเมืองการปกครอง พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๔," วิทยานิพนธ์ปริญญาโท ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๘, หน้า ๔๘.

^๗ อคิน ระพีพัฒน์, ม.ร.ว., สังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๖๖, ม.ร.ว.ประกายทอง สิริสุข และ พรรณี สรุงบุญมี แปล, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิมพ์เนศ, ๒๕๒๑), หน้า ๑๑๕.

^๘ David K. Wyatt, "Family Politics in Seventeenth and Eighteenth Century Siam," *Modern Thai Politics*, (U.S.A. : Schenkman Publishing, 1979), p. 7, 8.

จากขุนนาง การแข่งขันอำนาจทางการเมืองจึงมาจากเจ้านายระดับสูงเท่านั้น

ขุนนางระดับสูงตำแหน่งเสนาบดีนั้นมีความสำคัญมากต่องานบริหารของรัฐและยังเป็นผู้ให้คำปรึกษาข้อราชการแก่พระมหากษัตริย์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงพิถีพิถันมากในการเลือกสรรบุคคลที่จะมาดำรงตำแหน่งเสนาบดีดูแลกรมหลักขนาดใหญ่ทั้ง ๖ กรม คือ กรมพระกลาโหม กรมมหาดไทย และกรมจตุสดมภ์ทั้ง ๔ ได้แก่ กรมเวียง กรมวัง กรมคลัง และกรมนา ทรงแต่งตั้งเฉพาะบุคคลที่ทรงวางพระทัยว่าจะจงรักภักดีต่อพระองค์เท่านั้น นอกจากนี้จะต้องเป็นผู้มีความสามารถและรอบรู้การงานในราชการของกรมนั้น ๆ แล้วยังทรงพิจารณาเลือกจากบุคคลที่มีความดีความชอบจากการร่วมสงคราม ซึ่งส่วนหนึ่ง

คือผู้ที่สนับสนุนการปราบจลาจลในกรุงธนบุรี และมักจะเป็นบุตรของขุนนางเก่าในราชสำนักกรุงศรีอยุธยา และเป็นข้าหลวงเดิมของพระองค์ หรือของสมเด็จพระอนุชาธิราช^๕ โปรดเกล้าฯ ให้เป็น “เจ้าพระยา” ทุกตำแหน่งมีอำนาจราชศักดิ์ คุมไพร่พล มือภีษัทธิต แต่ต้องรับผิดชอบสูง และสถานภาพไม่มั่นคงนัก แม้จะเป็นเสนาบดีฝ่ายพลเรือนก็ต้องเป็นแม่ทัพไปทำศึกสงครามด้วย หากไม่สามารถในการรบหรือไม่เอาใจใส่ทำให้เกิดความผิดพลาด จะถูกลงโทษอย่างเด็ดขาดรุนแรง ถูกปลดออกจากยศตำแหน่งหรือถูกประหารชีวิตได้ง่าย ๆ

ระบบราชการถูกจัดให้มีการรับผิดชอบลดหลั่นกัน แต่ในขณะเดียวกันได้มีลักษณะความสัมพันธ์ในเชิงอุปถัมภ์อยู่ด้วย อำนาจอยู่ที่ผู้อุปถัมภ์ ซึ่งอาจจะแบ่งให้แก่ผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์

ได้ พระมหากษัตริย์คือองค์อุปถัมภ์ที่ยิ่งใหญ่ที่สุด^๖ และทรงเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิตทั้งที่ดินและแรงงานฐานะทางสังคมและเศรษฐกิจจึงเป็นสิ่งที่ได้รับมาจากศูนย์กลางแห่งอำนาจเท่านั้นและไม่มีข้อผูกมัดว่าทุกคนจะได้รับมอบปัจจัยเหล่านี้ พระมหากษัตริย์จะให้เฉพาะคนที่พระองค์ทรงพอพระทัยเท่านั้น ด้วยเหตุนี้ตำแหน่งต่าง ๆ ของขุนนางจึงไม่สำคัญเท่ากับการได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณอยู่ใกล้ชิดพระมหากษัตริย์ ขุนนางที่มียศศักดิ์เท่ากันก็ไม่จำเป็นจะต้องมีอำนาจเท่ากัน คนใกล้ชิดพระมหากษัตริย์ย่อมมีอำนาจวาสนายิ่งกว่าขุนนางที่อยู่ห่างไกล พระมหากษัตริย์จึงเป็นองค์อุปถัมภ์ที่มีอำนาจสูงสุดสามารถให้คุณให้โทษแก่ขุนนางได้^๗ ดังปรากฏข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในกลอนสวดสุบินทกumar^๘ ดังนี้

พ่อแม่มีคุณเล่า
ปลุกเลี้ยงปกเกล้า
มีศักดิ์มีไพร่บ่าว
ใครใครบ่ดูแลน
คนซังไปทั้งสิ้น
ประเสริฐเป็นมรรคผล
ร้อยปากว่าดีล้ำ
ท่านยอดคำเดียวลือ

บ่มีเท่าคุณราชา
ได้ความสุขเป็นโกฏิแสน
มียังข้าวและแก้วแหวน
ย่อมเกรงกลัวทุกแห่งหน
เจ้าแผ่นดินไม่ซังตน
ความทุกข์ภัยไม่เคืองครีอ
จะยั้งคำเจ้านายหรือ
ย่อมมีหน้าเท่าวันตาย

^๕ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑, (พระนคร : คุรุสภา ๒๕๐๔), หน้า ๑๘, ๑๕.

^๖ วิทยา สุจริตชนารักษ์, อ้างแล้ว, หน้า ๒๒.

^๗ เพิ่งอ้าง

^๘ สุบินทกumar หรือสุบิน ก.กา สำนักเก่า อ้างใน ฌรัฐภูมิ สุทธิสงคราม, วรรณกรรมปักษ์ใต้, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิมพ์เนส, ๒๕๒๒), หน้า ๑๗.

การทำทนายพระราชอำนาจ

การสร้างความปลอดภัยเพื่อครองพระราชอำนาจสูงสุดในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชในสมัยต้นรัตนโกสินทร์แตกต่างจากสมัยอยุธยา เพราะเป็นไปไม่ได้ที่พระองค์จะอ้างการสืบสันตติวงศ์เช่นที่พระมหากษัตริย์อยุธยาเคยใช้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงให้ความสำคัญกับการแสดงพระองค์ว่าทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ดีตามคติพุทธศาสนาและทรงมีพระบารมีสูงส่งกว่าผู้ใดในแผ่นดิน^{๑๓} ซึ่งในการนี้พระองค์ไม่อาจหลีกเลี่ยงที่จะต้องเผชิญการแข่งขันอำนาจกับวังหน้าของพระองค์เอง เพราะสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระราชวรินทร์มหาสุรสิงหนาททรงเป็นบุคคลที่มีพระราชอำนาจสูงยิ่งอยู่ในเวลานั้น

ตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลหรือวังหน้า เป็นตำแหน่งที่มีบทบาทและอำนาจเป็นที่ ๒ ในแผ่นดิน ถึงศักดิ์นา ๑๐๐,๐๐๐ ตามปรกติพระมหากษัตริย์จะทรงแต่งตั้งพระราชโอรสที่ประสูติจากพระอัครมเหสีให้ดำรงตำแหน่งนี้ เพื่อสืบสันตติวงศ์ต่อไป แต่หากพระมหากษัตริย์ไม่ทรงมีพระราชโอรส หรือพระราชโอรสยังอยู่ในวัยเยาว์ ตำแหน่งนี้จะไปของพระราชอนุชาหรือเจ้านายที่ใกล้ชิดและเหมาะสม

และอาจเป็นบุคคลที่เป็นกำลังสำคัญช่วยเหลือให้พระมหากษัตริย์ได้ขึ้นครองราชย์ หรือเป็นกำลังสนับสนุนทางการเมืองแก่องค์พระมหากษัตริย์ พระราชอำนาจของวังหน้าจะมีมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับพระราชอัธยาศัยของพระมหากษัตริย์ เพราะไม่ได้ตราไว้เป็นระเบียบแบบแผนในกฎหมายหรือนิยามปรกติจะทรงมีอำนาจหน้าที่ดูแลความสงบเรียบร้อยภายในพระราชอาณาจักรต่างพระเนตรพระกรรณ ตามแต่พระมหากษัตริย์จะทรงมอบหมาย หรือปฏิบัติราชการแทนพระองค์ในยามที่พระมหากษัตริย์ไม่ได้ประทับอยู่ในพระนคร ส่วนในยามสงครามวังหน้าจะทรงเป็นแม่ทัพหรือเป็นจอมทัพแทนพระมหากษัตริย์ ซึ่งเป็นตำแหน่งที่สำคัญยิ่งต่อความมั่นคงปลอดภัยของราชอาณาจักรและราชบัลลังก์ และรู้จักโดยพฤตินัยว่าเป็นผู้ที่จะสืบราชสมบัติต่อไป

กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ทรงมีความสามารถในการรบ เมื่อครั้งยังเป็นเจ้าพระยาสุรสีห์พิชิตญวณราชได้ขึ้นไปกำกับหัวเมืองเหนือที่พิษณุโลก และมีอิสระในการจัดการกองทัพ เป็นโอกาสให้ทรงรวบรวมไพร่พลและเสบียงอาหารที่มีฝีมือจำนวนมากไว้ในกองทัพของพระองค์ จนกระทั่งทรงเป็น

กำลังสำคัญให้การขึ้นครองราชย์ของสมเด็จพระเชษฐาธิราช กองทัพวังหน้าประสบความสำเร็จในการทำศึกสงครามมาตลอดสมัยกรุงธนบุรี และเป็นผู้นำทัพทุกครั้งในสมัยรัชกาลที่ ๑ เป็นเหตุให้ทรงมีความมั่งคั่งจากการชนะศึกสงคราม การนำกองทัพออกจัดการหัวเมืองอยู่เสมอทำให้ทรงมีอิทธิพลอย่างมากในหัวเมือง^{๑๔} ทั้งภาคเหนือ ภาคใต้ และตะวันตก และมีความสัมพันธ์ลึกซึ้งกับเจ้านายผู้ปกครองล้านนา ล้านช้างและกัมพูชา ทำให้ทรงมีพระบารมีสูงในสายตาของชนชั้นปกครองทั้งภายในและภายนอกราชอาณาจักร ด้วยเหตุนี้พระองค์จึงอยู่ในฐานะที่จะขึ้นมาแข่งขันอำนาจทางการเมืองกับฝ่ายวังหลวง

กองทัพฝ่ายวังหลวงและวังหลังในสมัยรัชกาลที่ ๑ อ่อนฝืดมือกว่ากองทัพวังหน้ามาก ในสนามรบสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระราชวรินทร์สถานมงคลในฐานะจอมทัพ ทรงมีพระราชอำนาจสูงสุด เมื่อมีความผิดพลาดเกิดขึ้นในกองทัพ พระองค์จะทรงลงโทษอย่างหนักและเด็ดขาด เช่น สั่งประหารชีวิตพระยาสิงหราชเดโช พระยาท้ายน้ำ และพระยาเพชรบุรี ในการรบกับพม่าที่ลาดหญ้าด้วยความผิดฐานย่อท้อหลีกหนี ไม่ทำตามคำสั่งของจอมทัพโดยเคร่ง

^{๑๓} สายชล สัตยานุรักษ์, พุทธศาสนากับแนวความคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (๒๓๒๕-๒๓๕๒), (กรุงเทพฯ : มติชน, ๒๕๔๖), หน้า ๑๕๐, ๑๕๑.

^{๑๔} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑, หน้า ๓๑๑.

ครัด และต่อมาก็ได้ตัดสินโทษให้ ถอดยศและประจานเจ้าพระยามรราช (ทองอิน) และเจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ (บุญรอด) เสนาบดีผู้ใหญ่ในสงคราม กับพม่าที่ราชบุรี ด้วยความผิดฐาน ประมาทในการทัพไม่ส่งกองลาด ตระเวนออกตรวจตรา จนไม่รู้ว่าจะ เข้าศึกมาตั้งค่ายอยู่ใกล้ ๆ แน่นนอน ความเข้มแข็งและเด็ดขาดจำเป็นต้องมีในกองทัพ และการขัดคำสั่ง หรือย่อท้อต่อข้าศึกก็เป็นอันตราย อย่างยิ่งในการศึกสงครามเพราะจะเป็นเยี่ยงอย่างและทำให้กองทัพเสียขวัญกำลังใจได้ แต่ขุนนางเหล่านี้ เป็นข้าราชการสังกัดวังหลวงและ เป็นผู้ที่มีความดีความชอบมาจากการปราบจลาจลในสมัยกรุงธนบุรี มาก่อน กรณีแรกนั้นถูกประหารชีวิตเพราะพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงยับยั้งไม่ทัน ส่วนกรณีที่ ๒ นั้นทรงขอชีวิตแม่ทัพ ทั้งสองไว้ได้ แต่เหตุการณ์เหล่านี้ก็ทำให้เกิดความไม่ปรองดองระหว่าง วังหลวงและวังหน้ามากขึ้นในเวลา ต่อมา เมื่อเจ้านายและขุนนางรุ่น หนึ่งฝ่ายวังหน้า^{๑๕} ไปทำสงคราม ชนะมีชื่อเสียงกลับมาจากเมืองเหนือ ใน พ.ศ. ๒๓๔๕ และมีการพุดจา

ดูหมิ่นพวกวังหลวงว่ารบไม่เก่ง สู ทหารวังหน้าไม่ได้^{๑๖}

สมเด็จพระราชวังบวรมหา สุรสิงหนาททรงมีพระราชอำนาจสูง เป็นที่ยอมรับนับถือกันทั่วไปทั้งฝ่าย อาณาจักรและศาสนจักร ด้วยความ พร้อมในพระราชทรัพย์ พระบารมี และกำลังไพร่พล เมื่อว่างจากศึก สงครามทรงดำเนินกิจกรรมหลาย อย่างที่มีผลในการเสริมอำนาจบารมี ของพระองค์ เช่น ทรงพิถีพิถันกับ การสร้างพระราชวังบวรสถานมงคล ในพื้นที่กว้างใหญ่ ทุกส่วนของพระ ราชมนเทียรได้รับการตกแต่งอย่าง วิจิตรประณีตบรรจง มีป้อมปราการ ล้อมรอบ ด้วยทรงตั้งพระพุทธรูปว่า เมื่อถึงเวลาที่พระองค์ทรงขึ้นครอง ราชย์ก็จะยังคงประทับอยู่ที่พระราช- วังบวรฯ ตามแบบสมเด็จพระเจ้า บรมโกศ^{๑๗} นอกจากนี้พระองค์ยัง ทรงมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดและได้ รับการยกย่องจากพระราชอาคัน ฆาตกร^{๑๘} ทรงปฏิสังขรณ์และอุป- ถัมภ์วัดสำคัญ ๓ วัดคือ วัดนิพพานาราม^{๑๙} วัดชนะสงคราม และวัด ปทุมคงคา และยังได้ทรงอัญเชิญ พระพุทธรูปสำคัญ ซึ่งเป็นพระพุทธรูป สำคัญลงมาจากเชียงใหม่ มาประ-

ดิษฐานไว้ในวังหน้า เป็นการเสริม พระบารมีและพระราชอำนาจของ พระองค์ให้สูงส่งยิ่งขึ้น

ความหวาดระแวงและไม่ปรอง ดองกันระหว่างวังหน้าและวังหลวง ในสมัยรัชกาลที่ ๑ มีมานานแล้ว แต่มาเกิดเหตุใหญ่โตขึ้นใน พ.ศ. ๒๓๓๙ เมื่อวังหน้ากราบทูลเรื่อง เงินปีว่า เงินที่พระราชทานให้ปีละ ๑,๐๐๐ ชั่งนั้นไม่พอแจกเบี้ยหวัด ของวังหน้า จะขอพระราชทานเพิ่ม แต่ไม่ได้ดังพระประสงค์ จึงทรงขัด เคืองพระทัยไม่ได้ลงมาเฝ้าอีก พอดี กับทางวังหลวงลากปืนใหญ่ขึ้นป้อม เพื่อยิงอาณานิคมที่กรุงเทพฯ ฝ่ายข้าราชการวังหน้า มีพระยาเกษตร (บุญ รอด) เป็นต้น เข้าใจว่าวังหลวงตั้ง ปืนจะยิงวังหน้า จึงเอาปืนขึ้นป้อม ไพทูลเกล้าฯ ซึ่งเป็นป้อมที่สร้างให้ทาง ปืนตรงเฉพาะพระบรมมหาราชวัง ต่างฝ่ายต่างเตรียมกำลังเกือบจะเกิด การรบกันขึ้น สมเด็จพระที่นั่งทรง สองพระองค์ต้องเสด็จขึ้นไปวังหน้า พาพระองค์มาเฝ้าสมเด็จพระบรม เสด็จราชราชนครินทร์ ความขัดแย้งจึงสงบ ลง^{๒๐}

กรมพระราชวังบวรมหาสุร- สิงหนาททรงทำสงครามปกป้อง

^{๑๕} มีพระองค์เจ้าลำดวน พระองค์เจ้าอินทปัต และเจ้าฟ้าพระยาภาณุ (ทองอิน) เป็นต้น

^{๑๖} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยางกูร, ตำนานวังหน้า, เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.ล.ชายชื่น กำภู วันอังคารที่ ๑๕ สิงหาคม ๒๕๕๐, หน้า ๑๗.

^{๑๗} เพิ่งอ้าง, หน้า ๑๔.

^{๑๘} สายชล สัตยานุรักษ์, อ้างแล้ว, หน้า ๑๕๖, ๑๕๗.

^{๑๙} เดิมชื่อวัดสลัก เปลี่ยนชื่อใหม่เป็นวัดนิพพานาราม และวัดพระศรีสรรเพชญ์ ปัจจุบันคือ วัดมหาธาตุ

^{๒๐} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยางกูร, ตำนานวังหน้า, หน้า ๑๗.

แผ่นดินจนถึงบ้นปลายพระชนม์ชีพ สงครามครั้งสุดท้ายของพระองค์คือรบกับพม่าที่มาตีเมืองเชียงใหม่ใน พ.ศ. ๒๓๔๕ ทรงมีพระอาการประชวรตั้งแต่นั้นเสด็จขึ้นไปไม่ถึงเชียงใหม่ แต่ก็ทรงอยู่กำกับการสงครามจนได้ชัยชนะกลับมา ขณะทรงพระประชวรหนักทรงอาลัยและผูกพันในพระราชฐานเป็นอย่างยิ่ง ด้วยทรงทุ่มเทกำลังพระราชทรัพย์มหาศาล รวมทั้งกำลังกายกำลังใจทั้งหมดสร้างขึ้นมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เสด็จขึ้นไปเยี่ยมและดูแลรักษาพยาบาล วังหน้าจึงกราบทูลฝากพระโอรสธิดา แล้วกราบทูลขอให้พระโอรสธิดาได้อยู่อาศัยในวังหน้าต่อไป^{๒๑} แต่พระราชวังบวรสถานมงคลซึ่งเป็นที่ประทับสำหรับพระมหากษัตริย์นั้น เป็นสมบัติแผ่นดินไม่ใช่สมบัติที่จะรับมรดกกันได้อย่างสกุลคนสามัญ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงยังไม่อาจจัดการทุกอย่างให้เหมาะสมได้ในทันที พระองค์เจ้าลำดวนและพระองค์เจ้าอินทปัด พระโอรสองค์โตสององค์ของวังหน้า เข้าพระทัยว่าจะไม่ได้รับความเป็นธรรม จะไม่ได้ครองวังหน้าแน่แล้ว จึงร่วมคิดกับพระยากลาโหม (ทองอิน) ขุนนางคนสนิทของกรมพระราชวังบวรมหา

สุรสิงหนาท วางแผนจะก่อกบฏขึ้นในวันพระราชทานเพลิงพระศพของวังหน้า แต่ความแตกเสียก่อน เมื่อถูกสอบสวนยอมรับว่าคบคิดกันจริง จึงถูกถอดยศและต้องโทษประหารชีวิต พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงใช้พระราชอำนาจเด็ดขาดโดยไม่ยินยอมผ่อนปรนลดโทษอย่างใดทั้งสิ้นแม้จะเป็นพระเจ้าหลานเธอ ทั้ง ๆ ที่ผู้ต้องหาทั้งสามเพิ่งทำสงครามได้ชัยชนะกลับมาไม่ถึงปี ทั้งนี้เพราะความผิดในกรณีนี้ร้ายแรงนักกล่าวคือเป็นการละเมิดพระราชอำนาจและประทุษร้ายต่อองค์พระมหากษัตริย์

ด้วยสถานภาพของผู้สืบสายเลือดอำนาจเก่า ทำให้พระราชโอรสพระราชธิดาของพระเจ้ากรุงธนบุรีเป็นผู้มีอำนาจแอบแฝงอยู่ไม่เป็นที่น่าไว้วางใจ โดยเฉพาะเจ้าฟ้ากรมขุนกษัตริย์ราชบุตร ซึ่งมีพระราชมารดาเป็นพระราชบุตรของรัชกาลที่ ๑ ราชวงศ์ใหม่ที่เพิ่งสถาปนาขึ้นมายังไม่มั่นคงนัก อาจมีผู้สูญเสียอำนาจและผลประโยชน์ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งอ้างสิทธิในราชบัลลังก์ของเจ้าฟ้ากรมขุนกษัตริย์ราชบุตรก่อความไม่สงบขึ้นได้ กรมพระราชวังบวรสถานมงคลเคยกราบทูลขออนำกรมขุนกษัตริย์ราชบุตรใส่เรือไปล่มเสียตาม

คำโบราณที่ว่า “ตัดหวายอย่าไว้หน่อ ฆ่าพ่ออย่าไว้ลูก” เพราะหากเลี้ยงไว้ อาจเป็นเสี้ยนหนามให้เดือดร้อนได้ในภายหน้า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงขอชีวิตไว้เพราะทรงสงสารพระนัดดากำพร้า^{๒๒} แต่ด้วยมีพื้นฐานความคิดเช่นนี้ เมื่อเกิดความระส่ำระสายทางการเมืองขึ้นเมื่อใดสถานภาพของกรมขุนกษัตริย์ราชบุตรก็จะถูกจับตามองจากทุกฝ่าย

ในปลายสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เหตุการณ์ทางการเมืองเปลี่ยนแปลงไปมาก ทั้งภายในและภายนอก ภายนอกมีศูนย์กลางอำนาจอื่นรอท้าทายอยู่ทั้งทางตะวันตกและตะวันออก พม่าเตรียมจะยกกองทัพลงมาตีกรุงเทพฯ และญวนก็กำลังขยายอำนาจเข้ามาทางเขมรเพื่อครอบครองลุ่มน้ำโขง^{๒๓} ส่วนการเมืองภายในก็ระส่ำระสายแตกแยกความสามัคคีกันมาก เจ้าชายและขุนนางชั้นผู้ใหญ่ที่เคยเป็นกำลังสำคัญในการทัพและราชการงานเมือง ได้เสด็จทิวงคตสิ้นพระชนม์และถึงแก่อสัญกรรมไปเกือบหมดทั้งวังหลวงและวังหน้า เหลือแต่เจ้านายหนุ่มจำนวนมาก ข้าราชการชั้นสัญญาบัตรก็มีจำนวนมากขึ้น ส่วนใหญ่เกิดในสมัยรัชกาลที่ ๑ อายุ

^{๒๑} พระองค์เจ้าหญิงกัมพูษัตริย์, “นิพนธ์วังหน้า,” จดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวี, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๐๑), หน้า ๕๒๒.

^{๒๒} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยางกูร, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒, (กรุงเทพฯ : คลังวิทยา, ๒๕๐๕), หน้า ๓๓๗.

^{๒๓} เพิ่งอ้าง, หน้า ๓๓๘.

ไม่เกิน ๓๐ ปี^{๒๔} มีการแบ่งพรรคแบ่งพวกไม่ปรองดองกัน เกิดความวุ่นวาย ทำให้เสถียรภาพของราชบัลลังก์ และราชอาณาจักรคลอนแคลน ซึ่งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงอธิบายไว้ว่า เป็นเวลาที่ “...จำเป็นจะต้องจัดการให้สิ้นเสี้ยนหนามศัตรูภายในเสียก่อน จึงจะมีกำลังต่อสู้ข้าศึกซึ่งจะมาแต่ภายนอกได้...”^{๒๕} ด้วยเหตุนี้ พอเสด็จผ่านพิภพได้ ๓ วัน มีหนังสือฟ้องมาว่า เจ้าฟ้ากรมขุนภานุรัตนวงศ์ และเจ้าจอมมารดาสำลี^{๒๖} พระราชโอรสและพระราชธิดาของพระเจ้ากรุงธนบุรี ได้คบคิดกับขุนนางอีก ๑๐ คน^{๒๗} คัดก่อการกบฏได้พิจารณาความแล้วรับเป็นความสัตย์ทุกคนจึงถูกถอดยศและประหารชีวิต

เหตุการณ์ทำทลายอำนาจและการร่วมคิดก่อการกบฏดังกล่าวสะท้อนให้เห็นว่าปลายรัชกาลที่ ๑ เจ้านายและขุนนางต่างอยู่ในภาวะที่ยังไม่มีความเชื่อมั่นในเสถียรภาพของราชบัลลังก์อย่างเต็มที่เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงดินแดนเปลี่ยนศูนย์กลางแห่งอำนาจ จึงมีการสร้างเครือข่ายสร้างสมกำลังสมัครพรรคพวกเตรียมพร้อม เพราะไม่แน่ใจในศูนย์รวมอำนาจใหม่

นโยบายแบ่งแยกและปกครอง

การเมืองในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมีเสถียรภาพมั่นคงเพราะพระองค์เสด็จขึ้นครองราชย์โดยมีสิทธิ์ในราชสมบัติอย่างสมบูรณ์ ทรงเป็นพระโอรสพระองค์ใหญ่ในพระอัครมเหสี ทรงดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล และพระบรมราชชนกนาถทรงมอบราชสมบัติพระราชทานเมื่อก่อนเสด็จสวรรคต พระองค์ทรงเป็นองค์รัชทายาทที่แท้จริงไม่มีผู้ใดคัดค้านได้ ส่วนการกำจัดเสี้ยนหนามแผ่นดินให้หมดไปตั้งแต่ต้นรัชกาลนั้น นอกจากจะเสริมพระราชอำนาจของพระองค์ให้มั่นคงยิ่งขึ้นแล้ว ยังเป็นการปราบเจ้านายและขุนนางวัยหนุ่มทั้งหลายให้หยุดความคิดที่จะออกนอกกลุ่มนอกทางในการแข่งขันอำนาจทางการเมืองด้วย

เมื่อขึ้นครองราชย์ใน พ.ศ. ๒๓๕๒ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงมีพระชนมายุ ๔๒ พรรษา เจ้าต่างกรมล้วนมีพระชันษาน้อยกว่าพระองค์ เฉพาะเจ้านายทรงกรมมาแต่ครั้งรัชกาลที่ ๑ แยกออกเป็นหลายฝ่าย ได้แก่

ฝ่ายพระเจ้าหลานเธอในรัชกาลที่ ๑ ซึ่งเป็นพระอนุชาของสม

เด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินีในรัชกาลที่ ๒ เป็นฝ่ายที่มีพระชันษามากที่สุด และเป็นเจ้านายชั้น “เจ้าฟ้า” ได้แก่ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี พระชนมายุ ๓๙ พรรษา และสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศราณรงค์ พระชนมายุ ๓๖ พรรษา ฝ่ายพระอนุชาธิราช คือสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์ พระชนมายุ ๓๖ พรรษา เป็นพระอนุชาพร้อมพระชนกชนนีเพียงพระองค์เดียว

ฝ่ายพระราชอนุชาต่างพระมารดา ซึ่งอยู่ในชั้นพระองค์เจ้า เช่น สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นศักดิ์พลเสพ (พระองค์เจ้าอรุณเทวี) พระชนมายุ ๒๖ พรรษา และสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นเทพพลภักดิ์ (พระองค์เจ้าอภัยทัต) พระชนมายุ ๒๔ พรรษา

และฝ่ายพระราชโอรส มีพระองค์เจ้าทับ พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ พระชนมายุ ๒๒ พรรษา ยังไม่ทรงกรม

ทันทีที่ขึ้นครองราชย์ รัชกาลที่ ๒ ทรงอุปราชากิษะกพระอนุชาธิราชขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ ที่มหาอุปราชมีอำนาจราชศักดิ์สูงสุดในบรรดาเจ้า

^{๒๔} จุฬารัตน์ ชูจิตารมย์, อ้างแล้ว, หน้า ๖๒-๖๕.

^{๒๕} สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, อ้างแล้ว, หน้า ๓๓๖

^{๒๖} เจ้าจอมมารดาในกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ วังหน้าในรัชกาลที่ ๒

^{๒๗} สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, อ้างแล้ว, หน้า ๓๓๕, ๓๔๐.

นายทั้งหลาย

จนถึง พ.ศ. ๒๓๕๖ จึงได้ทรงแต่งตั้งพระองค์เจ้าทับ พระราชโอรสองค์โต เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ เมื่อพระชนมายุได้ ๒๖ พรรษา และ พ.ศ. ๒๓๕๙ จึงทรงแต่งตั้งพระองค์เจ้าจัตรา พระราชอนุชาที่มีพระมารดาจากตระกูลขุนนางขึ้นทรงกรมเป็นกรมหมื่นสุรินทรรักษ์

แต่เดิมเจ้านายทรงกรมที่มีหน้าที่ปฏิบัติราชการจะมีหน้าที่ต่างกันเป็น ๒ ลักษณะ คือ *การเป็นผู้สำเร็จราชการต่างพระเนตรพระกรรณ* ซึ่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทรงปฏิบัติหน้าที่นี้โดยตำแหน่ง คือเป็นที่ปรึกษาราชการทั่วไปของพระมหากษัตริย์ และปฏิบัติหน้าที่แทนพระมหากษัตริย์ในภารกิจต่าง ๆ ตามแต่จะมีพระบรมราชโองการ เช่น การสงคราม การค้า การศาล การพระศาสนา หรืออาจจะกราบบังคมทูลให้คำปรึกษา^{๒๘} ส่วนเจ้าทรงกรมอื่นก็จะปฏิบัติหน้าที่ *ว่าราชการกรม* มีหน้าที่รับผิดชอบ ควบคุมงานบริหารในกรมโดยตรง ซึ่งมักจะเป็นกรมที่ใกล้ชิดกับพระมหากษัตริย์ หรือเพื่อถวายอารักขาแก่พระมหากษัตริย์ เช่น กรมมหาดเล็ก กรมคชบาล กรมม้า กรมทหารปืนใหญ่ กรมช่างสิบหมู่ ตามหลักแล้วกรม

เหล่านี้ต้องอยู่ภายใต้บังคับบัญชาของกรมหลักทางราชการทั้ง ๖ กรม แต่ในทางปฏิบัติเจ้านายมักจะว่าราชการกรมโดยอิสระจากกรมใหญ่ โดยถือพระองค์ว่าขึ้นกับพระมหากษัตริย์^{๒๙} ส่วนการปฏิบัติราชการในลักษณะ *กำกับราชการกรม* นั้น เพิ่งเริ่มมีขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เป็นหน้าที่ให้คำปรึกษาราชการแก่เสนาบดีที่รับผิดชอบในแต่ละกรมกอง แล้วนำความขึ้นกราบบังคมทูลพระมหากษัตริย์ เมื่อจะทรงมีกระแสพระราชดำริอย่างไรก็จะทรงปรึกษาเจ้านายผู้กำกับราชการนั้น^{๓๐} กรมที่เจ้านายไปกำกับก็มักจะเป็นกรมหลักทั้ง ๖ คือ กรมพระกลาโหม กรมมหาดไทย และกรมจตุสดมภ์ทั้ง ๔

เหตุผลสำคัญที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงส่งเจ้านายไปกำกับราชการน่าจะเพื่อการควบคุมรายได้ของรัฐไม่ให้รั่วไหล เพราะกรมใหญ่เหล่านี้มีหน้าที่ควบคุมดูแลหัวเมือง เก็บส่วยสาอากรและรายได้จากการค้าสำเภากับต่างประเทศ ขณะนั้นรัฐมีภาระที่ต้องใช้จ่ายมากในการเสริมสร้างราชธานีใหม่ให้เป็นศูนย์กลางความเจริญรุ่งเรือง ใช้จ่ายในการศึกสงคราม และการบริหารราชการงานของรัฐ รวมทั้งจ่ายเบี้ยหวัดเงินปีของ

ขุนนางข้าราชการ การค้าสำเภากับต่างประเทศของไทยเริ่มขยายตัวมากขึ้นแล้วในสมัยรัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๒ แต่รัฐมีรายได้ไม่น้อยไม่พอกับรายจ่าย^{๓๑} จึงเป็นที่เคลือบแคลงว่าการค้าที่กำลังขยายตัวจะเป็นประโยชน์ต่อเอกชนทั้งขุนนางและพ่อค้ามากกว่าจะเป็นประโยชน์ต่อรัฐ การส่งเจ้านายไปกำกับราชการดำเนินงานของกรมจึงเป็นสิ่งจำเป็นในรัชกาลนี้เจ้านายที่เจริญพระชันษาและมีความสามารถมีอยู่หลายพระองค์ การเข้าไปกำกับราชการในกรมกองต่าง ๆ นอกจากจะควบคุมขุนนางไม่ให้แสวงหาผลประโยชน์ได้โดยสะดวกแล้วเจ้านายยังมีโอกาสเรียนรู้งานราชการและเป็นการกระจายอำนาจการบริหารให้เจ้านายกลุ่มต่าง ๆ ได้ควบคุมกันเองด้วย

นโยบายแบ่งแยกและปกครอง (Divided and Rule) ของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เป็นวิธีการที่แยบยลมาก เนื่องจากการกระจายอำนาจให้เจ้านายฝ่ายต่าง ๆ อย่างสมดุลเพื่อให้มีการคานอำนาจซึ่งกันและกัน กรมมหาดไทยและกรมวังนั้นทรงมอบหมายให้เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีเจ้านายที่มีอาวุโสสูงสุดและใกล้ชิดสนิทสนมกับพระองค์มาก ส่วนกรม

^{๒๘} W.F. Vella, *Siam Under Rama III*, (N.Y., J.J. Augustin Incorporated Publisher, 1957), p. 3.

^{๒๙} วิไลเลขา อารยธรรมา และคณะ, *พื้นฐานวัฒนธรรมไทย*, (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๒๘), หน้า ๑๒๘.

^{๓๐} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒*, หน้า ๔๓๔.

^{๓๑} เจ้าพระยาทิพากรณ์, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒*, หน้า ๒๐๔.

พระกลาโหมซึ่งลักษณะงานที่รับผิดชอบอาจทำให้มีโอกาสขึ้นมาทำทนายพระราชอำนาจของกษัตริย์ได้มากกว่ากรมอื่น พระองค์ทรงมอบหมายอำนาจให้เจ้านายจาก ๒ ฝ่ายมากำกับกรมนี้ร่วมกันคือ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศราณรงค์กับกรมหมื่นศักดิพลเสพ สำหรับงานกำกับราชการกรมท่า ซึ่งเป็นที่มาสำคัญของรายได้แผ่นดินนั้น ทรงมอบให้กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ พระราชโอรสที่ทรงไว้วางพระราชฤทัยและทรงเห็นความสามารถมาก่อนแล้ว กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงกำกับราชการกรมพระคลังมาตั้งแต่พระชนมายุ ๒๔ พรรษา ยังไม่ได้ขึ้นทรงกรมและอยู่มาจนตลอดรัชกาล ทรงขยันขันแข็งในภารกิจที่ได้รับมอบหมายจัดหาพระราชทรัพย์มาเพิ่มให้ห้องพระคลังเป็นจำนวนมาก^{๓๒} ทรงเรียนรู้งานสร้างสมประสบการณ์ และจะได้ใช้ประสบการณ์นี้ไปแก้ไขปัญหาของแผ่นดินได้ในเวลาต่อมา

หน้าที่ที่มอบหมายให้ผู้สำเร็จราชการต่างพระเนตรพระกรรณนั้น เป็นหน้าที่ที่เพิ่มพูนอำนาจให้กับเจ้านายเป็นอย่างยิ่ง อำนาจที่ได้รับมอบหมายนั้นทำให้มีฐานะยิ่งใหญ่ เกือบจะเท่าพระมหากษัตริย์ ผู้สำเร็จราชการต่างพระเนตรพระกรรณจะทรงเป็นจอมทัพในยาม

ศึกสงคราม และในยามสงบก็จะเป็นประธานศาลฎีกา มีอำนาจชี้ขาดในคดีต่าง ๆ โดยไม่ต้องขอความเห็นชอบจากพระมหากษัตริย์^{๓๓} อำนาจหน้าที่นี้แต่เดิมเป็นของกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ดังนั้น กรมพระราชวังบวรมหาเสนาณูรักษ์ จึงทรงปฏิบัติภารกิจสำคัญนี้ต่อมา และอยู่ในตำแหน่ง ๘ ปี จนกระทั่งทิวศด ใน พ.ศ. ๒๓๖๐ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ไม่ทรงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้านายพระองค์ใดขึ้นมาดำรงตำแหน่งวังหน้าเพราะจะเสียดุลอำนาจทางการเมือง จึงเพียงแต่มอบอำนาจหน้าที่ผู้สำเร็จราชการต่างพระเนตรพระกรรณให้เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี ซึ่งทรงกำกับกรมมหาดไทยและกรมวังอยู่แล้ว เพียงแค่นี้ก็ทำให้เจ้าฟ้าพระองค์นี้ ทรงมีพระราชอำนาจพุ่งสูงขึ้นเป็นที่ยำเกรงของเจ้านายและขุนนางทั้งปวงแล้ว^{๓๔} แต่อยู่ในตำแหน่งเพียง ๕ ปี ก็สิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๒๓๖๕ พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์พระโอรสองค์โตจึงได้รับหน้าที่ผู้สำเร็จราชการฯ สืบต่อมาควบคู่กับการกำกับราชการกรมพระคลัง โดยมีเจ้าฟ้าอิศราณรงค์กำกับกรมมหาดไทยกับกรมพระกลาโหม และกรมหมื่นศักดิพลเสพพระอนุชาทรงกำกับกรมพระกลาโหมบางส่วน

การกระจายอำนาจให้เจ้านายทรงกรมบริหารราชการหลาย ๆ ตำแหน่งเช่นนี้ ทำให้อำนาจในการปกครองไม่ได้รวมศูนย์อยู่ที่พระมหากษัตริย์เพียงแห่งเดียว แต่กระจายไปเป็นหลายศูนย์คานอำนาจซึ่งกันและกัน แต่เจ้านายก็มีพระชนมายุไม่ยืนยาวนัก ทำให้ต้องมีการปรับดุลอำนาจทางการเมืองอยู่ตลอดเวลา ซึ่งมีทั้งการปรับโดยองค์พระมหากษัตริย์และการปรับโดยกลุ่มเจ้านายเอง ภายหลังการทิวศดของกรมพระราชวังบวรมหาเสนาณูรักษ์ การคานอำนาจกลายเป็นการแข่งขันอำนาจทางการเมืองกันอย่างชัดเจนระหว่างเจ้านาย ๒ กลุ่มคือ กลุ่มเจ้าฟ้าและกลุ่มพระองค์เจ้า กลุ่มเจ้าฟ้ามีเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีเป็นแกนนำสนับสนุนเจ้าฟ้ามงกุฎขึ้นสืบสันตติวงศ์ ส่วนกลุ่มพระองค์เจ้าสนับสนุนกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ และด้วยบุคลิกความสามารถส่วนพระองค์กับหน้าที่ในการแสวงหารายได้ให้ราชสำนักทำให้กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงมีความสัมพันธ์กับเจ้านายและขุนนางอย่างกว้างขวางและเป็นที่โปรดปรานของพระราชบิดามาก แม้ว่าจะมีเจ้านายได้ทรงกรมว่าราชการและกำกับราชการเพิ่มขึ้นอีกหลายพระองค์ในตอนปลายสมัยรัชกาลที่ ๒ ก็ตาม แต่ก็ไม่มีเจ้านายพระองค์

^{๓๒} วราภรณ์ จิวชัยศักดิ์, อ้างแล้ว, หน้า ๖๗.

^{๓๓} W.F.Vella, op.cit., p. 4.

^{๓๔} สมภพ จันทรประภา, แผ่นดินที่สาม, (กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป, ๒๕๓๐), หน้า ๑๔.

ใดสามารถลดความโดดเด่นของกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ลงได้

ความมั่งคั่งที่มาของอำนาจ

พระมหากษัตริย์ทรงแบ่งผลประโยชน์ทางการค้าให้กับขุนนาง เพราะเมื่อการค้าสำเภากับต่างประเทศขยายตัวขึ้นมากรัฐจำเป็นต้องอาศัยความชำนาญของพ่อค้าจีนในการเดินเรือและดูแลการค้าของหลวงทรงแต่งตั้งพ่อค้าจีนที่มีความสามารถให้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกรมพระคลัง และทรงยอมให้เรือสำเภาของขุนนางร่วมไปกับขบวนเรือทูตบรรณาการ เพื่อจะได้รับอภิสิทธิ์ในการค้าด้วย^{๓๕} ขุนนางตำแหน่งสูง ๆ ที่มีอำนาจหน้าที่เกี่ยวกับการค้ากับต่างประเทศ เช่น กรมกลาโหมและกรมท่า ซึ่งดูแลหัวเมืองชายทะเล ย่อมมีหนทางที่จะค้าขายได้มากกว่ากรมอื่น ๆ ซึ่งขุนนางราชินิกุลที่ใกล้ชิดพระมหากษัตริย์ได้ยึดครอง ๒ กรมใหญ่นี้ไว้ได้อย่างต่อเนื่อง ขุนนางกลุ่มนี้จึงร่ำรวยเป็นเศรษฐีสำเภา เจ้าหน้าที่มากำกับก็มีโอกาสในการค้าจรร่ำรวยด้วย เช่น กรมหมื่นศักดิ์พลเสพ ทรงกำกับกรมพระกลาโหม ดูแลหัวเมืองปักษ์ใต้ทรงมีเรือสำเภาของพระองค์เองไปค้าต่างประเทศทุกปีได้กำไรมาก กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ก็เช่นกัน ทรงกำกับทั้งการค้าของรัฐและการ

ค้าส่วนพระองค์จรร่ำรวยเป็นเศรษฐีสำเภา

การกระจายอำนาจการปกครองในพระบรมวงศานุวงศ์ในสมัยรัชกาลที่ ๒ ทำให้ขุนนางตระกูลขุนนาคนมีบทบาททางการเมืองเด่นชัดขึ้นมาก พระเจ้าลูกยาเธอในรัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๒ ที่ทรงมีเจ้าจอมมารดาเป็นราชินิกุลบางช้างหรือเป็นธิดาของขุนนางที่มีอำนาจสูงตระกูลอื่น เมื่อทรงเจริญวัยขึ้นมักจะได้รับการแต่งตั้งให้ทรงกรมและกำกับราชการ ซึ่งเจ้านายกลุ่มนี้ก็จะทรงอุปถัมภ์พระญาติวงศ์ทางฝ่ายพระราชมารดาทำให้ขุนนางมีส่วนร่วมในทางการเมืองมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งรัชกาลที่ ๒ ได้ทรงอุปถัมภ์เป็นพิเศษแก่นายดิศทายาทคนโตของเจ้าพระยามหาเสนา (ขุนนาคน) และเจ้าคุณนวล^{๓๖} และด้วยความสามารถของเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) การมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติกับพระมหากษัตริย์และเจ้านายบางพระองค์ ตลอดจนการมีฐานะที่มั่งคั่งจากการใช้ตำแหน่งการค้าได้ช่วยเสริมให้ขุนนางตระกูลขุนนาคนนี้มีบทบาททางการเมืองโดดเด่นกว่าขุนนางตระกูลอื่น ๆ เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) ได้ร่วมปฏิบัติงานราชการคู่กับกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ทำให้ใกล้ชิดได้เห็นฝีมือว่าทรงพระปรีชาสามารถจึงเป็นฝ่ายสนับสนุน

กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ ด้วยเหตุนี้การกระจายอำนาจของรัชกาลที่ ๒ จึงไม่เพียงแต่จะทำให้เกิดการแข่งขันทางการเมืองระหว่างเจ้านายกลุ่มเจ้าฟ้าและกลุ่มพระองค์เจ้าเท่านั้น แม้แต่ขุนนางเองก็แตกแยกกันถือเจ้านายกันคนละฝ่ายด้วย เช่น ขุนสุนทรโวหาร (สุนทรภู่) ซึ่งเป็นคนของวังหลังก็อยู่ในกลุ่มขุนนางที่สนับสนุนเจ้าฟ้างุ้มเจ้าฟ้าเพราะมีตำแหน่งรับราชการใกล้ชิดเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี โดยสุนทรภู่แต่งบทละครในขณะที่เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีทรงคิดประดิษฐ์ทำรำ และอาจจะเป็นด้วยตระหนักว่าอำนาจของเจ้านายจะคุ้มครองตนได้สุนทรภู่จึงบังอาจแก้คำกลอนของกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์แบบหักหน้าให้ทรงขัดเคืองพระทัย

พ.ศ. ๒๓๖๕ เป็นปีของการเปลี่ยนแปลงทางอำนาจครั้งสำคัญเมื่อเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีสิ้นพระชนม์ ตำแหน่งผู้ดูแลราชการต่างพระเนตรพระกรรณตกเป็นของกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ดูแลแห่งอำนาจทางการเมืองจึงเอียงมาทางกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เต็มที เพราะนอกจากจะเป็นหลักเสริมฐานะทางเศรษฐกิจของประเทศแล้ว พระองค์ยังมีอำนาจดูแลราชการทั้งหมดแทนพระมหากษัตริย์อีกด้วย และในปีนี้

^{๓๕} วราภรณ์ จิวชัยศักดิ์, อ้างแล้ว, หน้า ๑๖๘-๑๗๓.

^{๓๖} พระชนินชฎาของสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีที่เคยเลี้ยงดูอุ้มชูพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมาตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์

เองพระยาสุริยวงศ์มนตรี (ดิศ บุนนาค) ได้รับแต่งตั้งให้มาดำรงตำแหน่งเสนาบดีกรมพระคลัง เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) นี้ เป็นพระญาติสนิทของกรมหมื่นสุรินทรรักษ์ เพราะทรงมีเจ้าจอมมารดาเป็นราชินิกุลสายบุนนาค และกรมหมื่นสุรินทรรักษ์เป็นพระปิตุลา (อา) ที่มีอายุไล่เลี่ยกันของกรมหมื่นเฉษฎาภินทร์ จึงคบกันเป็นเพื่อนสนิทที่รักใคร่กันมาก และเป็นหนึ่งในกลุ่มการเมืองฝ่ายพระองค์เจ้า เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) นั้นนอกจากจะดูแลการค้าของ

พระมหากษัตริย์แล้วยังจะดูแลการค้าสำเภากับกรมหมื่นเฉษฎาภินทร์เป็นการส่วนพระองค์ด้วย ทำให้ฐานะทางการเงินของกรมหมื่นเฉษฎาภินทร์มั่งคั่งขึ้นมาก ส่วนตัวเจ้าพระยาพระคลังเองก็ขึ้นชื่อว่ามีกิจการค้ามากที่สุด

กรมหมื่นเฉษฎาภินทร์มีอำนาจและบารมีทางราชการอย่างเด่นชัด ทรงมีอำนาจควบคุมกิจการสำคัญของประเทศได้ทั้งสิ้นโดยเป็นเจ้านายที่กำกับกรมมากที่สุด และไม่ได้ปล่อยให้ตำแหน่งต่าง ๆ ที่ทรง

ได้รับมอบหมายนั้นเป็นสิ่งที่ไร้ความหมาย ทรงรับผิดชอบในหน้าที่อย่างเต็มที่ ซึ่งนายครอว์เฟิร์ด (John Crawford) ราชทูตของอังกฤษที่เข้ามากรุงเทพฯ ในปลายสมัยรัชกาลที่ ๒ และพำนักอยู่ในกรุงเทพฯ เป็นเวลา ๔ เดือน ช่วง พ.ศ. ๒๓๖๕ มีความเห็นว่าพระองค์ทรงพระปรีชาสามารถและรอบรู้เป็นเลิศ^{๓๗} ส่วนนายฟินเลย์สัน (George Finlayson) ผู้ช่วยของเขาได้บันทึกเอาไว้ว่า^{๓๘}

...เรื่องราชการไม่ว่าในกรมกองใดอยู่ในพระหัตถ์ของพระองค์ทั้งสิ้น พระองค์ทรงแสดงพระปรีชาสามารถให้เป็นที่ประจักษ์ในพระราชการกิจที่พระองค์ทรงได้รับมอบหมาย เรื่องต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับความสุขของบ้านเมือง การติดต่อกับต่างประเทศหรือกฎระเบียบของบ้านเมือง การกำหนดนโยบายและความยุติธรรมจะเป็นไปตามพระประสงค์ของเจ้านายพระองค์นี้ทั้งสิ้น...

กรมหมื่นเฉษฎาภินทร์ทรงประทับที่วังท่าพระ^{๓๙} ตั้งแต่ได้รับโปรดเกล้าฯ ให้ทรงกรมเพราะพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระราชบิดาทรงใช้พระราชโอรสองค์นี้ในราชการสำคัญ ๆ อยู่ตลอดเวลา จึงให้ประทับใกล้พระบรมมหาราชวังจะได้เข้าเฝ้าได้สะดวกทุกวัน^{๔๐} การ

งานที่สำคัญที่ทรงบัญชาการที่วังท่าพระคือ กรมท่า (กรมพระคลัง) กรมพระตำรวจ การศาลฎีกาและศาลทั้งปวง การช่างโยธา และโรงงาน ถึงแม้ว่าราชการกรมพระตำรวจ และการศาลจะเป็นหน้าที่ของกรมพระราชวังบวรสถานมงคล แต่กรมหมื่นเฉษฎาภินทร์ทรงช่วยราชการ

นี้มาตลอดตั้งแต่ต้นรัชกาล จน พ.ศ. ๒๓๖๕ เมื่อพระองค์ขึ้นมาเป็นผู้สำเร็จราชการต่างพระเนตรพระกรรณ จึงได้ว่าราชการเต็มที่ ทรงชำระความอย่างยุติธรรมและรวดเร็วเสมอ มีน้ำพระทัยเอื้ออารีต่อชนทุกชั้นทุกระดับ ทำให้พระองค์เป็นที่นิยมอย่างกว้างขวางในหมู่เจ้านายและขุนนาง

^{๓๗} John Crawford, *Journal of an Embassy to the Courts of Siam and Cochin China*, (London : Oxford University Press, 1967), p. 193.

^{๓๘} George Finlayson, *The Mission to Siam and Hue 1821-1822*, (Singapore : Oxford University Press, 1988), p. 128.

^{๓๙} ที่ตั้งมหาวิทยาลัยศิลปากรในปัจจุบัน

^{๔๐} สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา, “วังท่าพระ กรมช่างสิบหมู่ และเรื่องพิสดารอื่น ๆ.” *วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร ฉบับพิเศษ กรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี, ๒๕๒๕*, หน้า ๑๒.

ทรงบำเพ็ญการกุศลแต่พระสงฆ์สมาธิสมาธิด้วยฐานะที่มั่งคั่งพระองค์เอื้อเฟื้อแผ่พระญาติวงศ์และขุนนางตลอดจนราษฎรทั่วไปอยู่เสมอ เช่น เจ้านายหรือขุนนางที่มาเข้าเฝ้าพระเจ้าอยู่หัวแล้ว มักจะแวะมาพักและเสวยหรือรับประทานอาหารและน้ำที่วังท่าพระเป็นประจำ เพราะสะดวกสบายและอยู่ใกล้วังหลวง ทั้งเจ้าของวังก็เต็มพระทัยต้อนรับสำหรับราษฎรคนยากจนพระองค์ทรงสร้างโรงทานมีทั้งโรงทานอาหารโรงทานเทศนาพระธรรม และโรงทานสอนหนังสือ วังท่าพระจึงไม่เคยว่างเว้นผู้คน เป็นศูนย์กลางการพบปะ มีคนเข้าออกตลอดเวลา กล่าวกันว่าเจ้าจอมมารดาเยี่ยม^{๔๑} พระชนนีได้ออกมาช่วยงานพระราชโอรสและพักที่วังท่าพระเป็นครั้งคราว เจ้าจอมมารดาเยี่ยมเป็นผู้ที่มีพระอหิชาศัยเป็นที่รักและนับถือของบรรดาเจ้านาย ตลอดจนข้าราชการ^{๔๒} ฉลาดและเข้าใจการเมืองดีจึงมีบทบาทสำคัญในการเสริมพระบารมีของพระราชโอรสด้วย

"การเมือง" ในสมัยรัชกาลที่ ๓

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอธิบายเกี่ยวกับการขึ้นครองราชย์ของพระบาทสม

เด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๓) ไว้ในพระราชหัตถเลขาพระราชทานสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร ลงวันที่ ๒๓ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๒ มีใจความว่า แม้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเป็นพระราชโอรสอันเกิดด้วยพระสนม แต่เป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ ทรงมีพระสติปัญญา โอบอ้อมแผ่และทรงราชการมามาก ข้าราชการทั้งปวง จึงได้ยินยอมพร้อมใจกันทูลเชิญให้ขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติและรัชกาลที่ ๕ ทรงได้ยินจากพระโอรสของรัชกาลที่ ๔ เอง ว่ารัชกาลที่ ๓ ทรงมีพระสติปัญญามากและเป็นทีโปรดปรานของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ยิ่งนัก ถึงหากว่ารัชกาลที่ ๒ จะมีพระสติสังขมาได้ รัชกาลที่ ๔ ก็ไม่ทรงแนพระทัยว่าจะทรงมอบราชสมบัติให้ใคร “ด้วยในเวลานั้นบ้านเมืองยังต้องรบพุ่งพระเจ้าแผ่นดินที่รอบรู้ในราชการทั้งปวงและเป็นทีนิยมยินดีทั่วหน้า...” มาปกครองประเทศ

ถึงแม้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงพร้อมและเหมาะสมทุกอย่าง แต่การที่ไม่ได้ทรงเป็นเจ้าฟ้าทำให้มีเสียงวิจารณ์ในสมัย

ต่อมาว่าทรงแย่งราชสมบัติจากเจ้าฟ้ามงกุฎ เพราะทรงไม่มีสิทธิ์ ในความเป็นจริงแล้ว กฎมนเทียรบาลซึ่งตราขึ้นในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ พ.ศ. ๑๙๐๑ มีข้อความว่า “สมเด็จพระอนุชาทรงพระราชโอรสที่ประสูติแต่สมเด็จพระอัครมเหสีทรงเป็นผู้สืบสันตติวงศ์” แต่ก็มีกระแสไม่ปฏิบัติตามกฎนี้มาตลอดเกือบ ๕๐๐ ปี และจนถึง พ.ศ. ๒๓๖๗ ปีที่รัชกาลที่ ๓ ขึ้นครองราชย์ กฎมนเทียรบาลข้อนี้ได้หมดความศักดิ์สิทธิ์ไปแล้ว ไม่มีใครเอ่ยถึงกฎมนเทียรบาล มีแต่ข้อความที่บ่งชี้ถึงอำนาจของพระมหากษัตริย์ในการเลือกรัชทายาท และการให้พระราชวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ร่วมกับเสนาบดีเลือกบุคคลที่เหมาะสมขึ้นเสวยราชสมบัติ^{๔๓}

เจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่มีบทบาทและอิทธิพลทางการเมืองสูงมาก ในรัชกาลนี้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสริมเสถียรภาพทางการเมืองด้วยการโปรดเกล้าฯ ให้เจ้านายที่สนับสนุนการขึ้นครองราชย์ของพระองค์มีอิสริยยศสูงขึ้น ทรงแต่งตั้งพระญาติสนิทขึ้นทรงกรม ๑๙ พระองค์ให้ช่วยแบ่งเบาพระราชภาระและรักษาเสถียรภาพของราชบัลลังก์^{๔๔} ทรงสถาปนา

^{๔๑} ได้รับสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระศรีสุลาไลย ในรัชสมัยที่ ๓

^{๔๒} จุลลดา ภักดีภูมินทร์, เจ้านาย, (กรุงเทพฯ : บารุงสาส์น, ๒๕๓๓), หน้า ๕๒, ๕๓.

^{๔๓} การขึ้นครองราชย์โดยวิธีนี้โบราณเรียกว่า “อเนกนิกรสโมรสสมมติ” คือ โปรดฯ ให้เจ้าแผ่นดินเห็นพ้องกันอัญเชิญขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน Vella, *op.cit.*, p. 7.

^{๔๔} จุฬารัตน์ ชูจิตรามย์, อ้างแล้ว, หน้า ๗๖.

กรมหมื่นศักดิ์พลเสพ เจ้าชายที่มีพระบารมีสูงกว่าองค์อื่น ๆ ขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล กรมหมื่นรักษัรณเรศกำกับราชการกรมสังฆการีและกรมวัง กรมหมื่นสุรินทรรักษ์ ซึ่งเดิมเคยกำกับกรมพระนครบาล เลื่อนมากำกับราชการกรมพระคลังและกรมมหาดไทย กรมหมื่นพิพิธภูเบนทร์กำกับกรมพระนครบาลและกรมคชบาล รัชกาลที่ ๓ ทรงแต่งตั้งเจ้านายกำกับราชการกรมใหญ่ ๆ น้อยลง เพราะทรงเกรงใจเสนาบดีที่เป็นขุนนางผู้ใหญ่ ซึ่งมีส่วนสนับสนุนพระองค์ให้ขึ้นครองราชย์ และต่างก็อยู่ในราชินิกุลบางช้าง มีแต่กรมหมื่นสุรินทรรักษ์เท่านั้นที่ไปกำกับราชการกรมท่าเพราะทรงเป็นหลานตาของเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) เมื่อกรมหมื่นสุรินทรรักษ์สิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๒๓๗๓ แล้วก็ไม่มีทรงแต่งตั้งเจ้านายองค์ใดไปกำกับอีกเลย

การสถาปนาวังหน้าเป็นปัญหาใหญ่ของทุกรัชกาลและเป็นชนวนก่อให้เกิดความยุ่งยากได้เสมอ เนื่องจากเป็นตำแหน่งที่สำคัญ ทรงอำนาจและสิทธิที่จะสืบสันตติวงศ์ต่อไป การคัดเลือกตัวบุคคลจึงต้องพิจารณาอย่างพิถีพิถันว่าเจ้านายพระองค์ใดที่ขึ้นมาดำรงตำแหน่งนี้แล้วจะเป็นฐานกำลังของพระมหากษัตริย์ตลอดไป และต้องไม่ขัดแย้งสร้างปัญหา

ให้ในภายหลัง รวมทั้งต้องแนพระทัยด้วยว่าบุคคลที่ขึ้นมาอยู่ในตำแหน่งนี้จะแข็งแกร่งพอที่จะอยู่ในตำแหน่งได้ตลอด ไม่ถูกคู่แข่งทางการเมืองล้มล้างเสียก่อน รัชกาลที่ ๓ ทรงเลือกแต่งตั้งกรมหมื่นศักดิ์พลเสพ เจ้าชายที่มีพระบารมีสูงให้เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เพราะทรงมั่นพระทัยว่าจะเป็นการช่วยรักษาเสถียรภาพของราชบัลลังก์ไว้ได้

ลักษณะการแข่งขันทางการเมืองระหว่าง ๒ ฝ่ายคือ ฝ่ายเจ้าฟ้าและฝ่ายพระองค์เจ้า ยังคงต่อเนื่องมาถึงสมัยรัชกาลที่ ๓ หลังการเสด็จทิวงคตของกรมพระราชวังบวรมหาศักดิ์พลเสพ รัชกาลที่ ๓ ไม่อาจตัดสินใจได้ว่าจะเลือกเจ้านายพระองค์ใดขึ้นดำรงตำแหน่งแทน จึงทรงปล่อยให้ตำแหน่งนี้ว่างอยู่ตลอดรัชกาล และพระองค์ก็ไม่ได้สถาปนาพระโอรสเป็นเจ้าฟ้า พระโอรสที่ทรงกรม ๒ พระองค์ก็ดำรงพระยศเป็นเพียง “กรมหมื่น” เท่านั้น เป็นเหตุให้เจ้านายระดับสูงที่มีอำนาจซึ่งมีทั้งที่เป็น “กรมขุน” และ “กรมหลวง” ต่างก็มีความหวังว่าจะได้รับการแต่งตั้งให้เป็นวังหน้า จึงมีการแข่งขันกันรุนแรงขึ้น พวกขุนนางในกรมของเจ้านายทั้งหลายก็กระตือรือร้นสะสมกำลังไพร่พล เพราะอยากให้เจ้านายของตนมีฐานอำนาจ

สูงกว่าเจ้านายพระองค์อื่น เช่น ใน พ.ศ. ๒๓๗๙ พระลคร บ้านพร้าว ขุนนางหัวเมืองที่จงรักภักดีต่อเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ (เจ้าฟ้าจุฑามณี) ได้ไปชักเอาไพร่เมืองหนองคาย หนองหาร ครีวเวียง ครีวพวน มาถวายเป็นจำนวนมาก และขุนประเสริฐเมืองภูเขียว ก็ได้เกลี้ยกล่อมชักชวนเลกเมืองสุวรรณภูมิ และเมืองเขมราฐมาถวาย^{๔๕} ด้วยในเวลาเดียวกัน

ปัญหาการสร้างสมอำนาจทางการเมืองของกรมขุนอิศเรศรังสรรค์ น่าจะทำให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระวิตก หรือหวาดระแวงภัย แต่พระองค์ก็เพียงทรงลงโทษประหารชีวิตขุนนางที่ไปนำไพร่พลมาให้อย่างมีเจตนา เพื่อปรามไม่ให้ใครทำเรื่องเช่นนี้ขึ้นอีก และยังโปรดเกล้าฯ ให้กรมขุนอิศเรศรังสรรค์รับราชการในกรมทหารปืนใหญ่ต่อไป ด้วยมีพระทัยหนักแน่นไม่หวั่นไหวและทรงมีความยุติธรรมเป็นที่ตั้ง ทำให้ทรงผ่อนคลายความขัดแย้งลงได้ แต่ในปลายรัชกาลพระองค์ต้องสั่งประหารชีวิตกรมหลวงรักษัรณเรศสมเด็จพระปิตุลา ผู้ใกล้ชิดและสนับสนุนให้พระองค์ขึ้นครองราชย์ ด้วยกรมหลวงรักษัรณเรศมีความผิดในข้อหาช่องสุ่มผู้คน คิดการจะเป็นพระเจ้าแผ่นดินต่อจากรัชกาลที่ ๓ และยังมี ความ

^{๔๕} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารฯ รัชกาลที่ ๓, หน้า ๗๑.

ผิดอีกหลายประการ ซึ่งเสียหายแก่ราชตระกูลแต่ความผิดที่ทรงอภัยให้ไม่ได้คือกินสินบนและซำระคดีความอย่างไม่เป็นธรรม^{๔๖}

ช่วง พ.ศ. ๒๓๗๓-๒๓๗๕ เป็นช่วงเวลาที่เกิดการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองครั้งสำคัญ เมื่อแรกขึ้นครองราชย์ทรงใช้เสนาบดีชุดเดิม เพราะเป็นกลุ่มที่สนับสนุนพระองค์ให้ขึ้นครองราชย์ จนกระทั่งกรมหมื่นสุรินทรรักษ์สิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๒๓๗๓ เสนาบดีผู้ใหญ่หลายคนก็ถึงแก่อสัญกรรม เช่น เจ้าพระยามหาเสนา (น้อย) สมุหกลาโหม เจ้าพระยาอภัยภูธร สมุหนายก จนกระทั่ง พ.ศ. ๒๓๗๕ กรมพระราชวังบวรมหาดคีตพลเสด็จทิวงคต พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งให้เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) เลื่อนขึ้นไปรับตำแหน่งสมุหกลาโหม แต่เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) ปฏิเสธที่จะออกจากตำแหน่งพระคลังและกราบทูลว่าตำแหน่งสมุหกลาโหมนั้นไม่ยั่งยืนขอให้ตั้งผู้อื่นแทน จึงต้องโปรดเกล้าฯ ให้วาระการควบคุมสองตำแหน่ง ลงนามว่า “เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหกลาโหม” ประทับตรา ๒ ดวง^{๔๗} โดยไม่มีเจ้านายไปกำกับเพราะกรมหมื่นสุรินทรรักษ์สิ้นพระชนม์ไปก่อนแล้ว เป็นผลให้

ขุนนางท่านนี้ขึ้นมาใช้อำนาจยิ่งใหญ่มาก ดูแลหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกอ่าวไทย จนตลอดหัวเมืองภาคใต้ซึ่งเป็นเขตที่มีความสำคัญทางเศรษฐกิจ ควบคุมกำลังไพร่พลในหัวเมืองเหล่านี้ ทั้งยังดูแลกิจการทหาร การคลังและต่างประเทศ^{๔๘} การเมืองของกรุงเทพฯ ในขณะนั้นเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) มีอำนาจสูงเป็นอันดับสาม เป็นรองอยู่แต่พระมหากษัตริย์และกรมพระราชวังบวรสถานมงคล และเมื่อกรมพระราชวังบวรมหาดคีตพลเสด็จทิวงคต เสนาบดี ผู้นำตระกูลขุนนางท่านนี้จึงมีอำนาจทางการเมืองสูงมากจนสามารถกำหนดผู้ที่จะขึ้นครองราชย์ต่อจากรัชกาลที่ ๓ ได้

ส่วนกรมมหาดไทยนั้น รัชกาลที่ ๓ โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ขึ้นเป็นสมุหนายกใน พ.ศ. ๒๓๗๒ แทนเจ้าพระยาอภัยภูธร (น้อย) เพื่อคานอำนาจกับขุนพลตระกูลขุนนาง แต่ไม่ประสบความสำเร็จมากนัก แม้จะอยู่ในตำแหน่งนาน ๒๐ ปี จนถึงแก่อสัญกรรมใน พ.ศ. ๒๓๙๒ ต่อมาในปีเดียวกันนั้นเจ้าพระยาราชสุภาวดี (โต กัลยาณมิตร) ก็ได้ขึ้นเป็นสมุหนายก ผู้ดำรงตำแหน่งสมุหนายกทั้ง ๓ ท่านนี้มีความ

สัมพันธ์ใกล้ชิดกับรัชกาลที่ ๓ มาตั้งแต่ก่อนขึ้นครองราชย์

การสร้างศูนย์กลางแห่งอำนาจในสมัยรัชกาลที่ ๓

สมัยต้นรัตนโกสินทร์ อำนาจของพระมหากษัตริย์ เหมือนแสงไฟที่อ่อนลงตามระยะทางที่ห่างจากราชธานี รัฐเพียรพยายามที่จะสร้างความเจริญในทุกด้านให้กับราชธานี ลักษณะการปกครองหัวเมืองยังเป็นการเมืองแบบชุมชนที่เปิดโอกาสให้หัวเมืองมีเสรีภาพทางการเมืองสูง^{๔๙} เนื่องจากการปกครองจากราชธานีไม่เข้มแข็งรัดกุมพอที่จะควบคุมหัวเมืองได้อย่างเด็ดขาด รัฐจึงยังไม่มีภาวะที่จะต้องบำบัดทุกข์บำรุงสุขให้ราษฎร สร้างความเจริญมั่นคงให้หัวเมืองรวมทั้งไม่สามารถดึงผลประโยชน์จากหัวเมืองได้เต็มที่ด้วย เช่น ในรัชกาลที่ ๑ รัฐเก็บส่วยได้น้อยมากจนต้องซื้อข้าวจากราษฎร เพื่อส่งเป็นเสบียงทัพใน พ.ศ. ๒๓๒๘ เพราะเรียกเกณฑ์จากรระบบได้ไม่เพียงพอกับความต้องการและข้าวที่ได้จากอากรนาและข้าวนาหลวงก็มีไม่พอ แสดงว่าระบบไพร่เสื่อมจนรัฐไม่สามารถเกณฑ์สิ่งของเสบียงอาหารจากชาวบ้านเข้ากองทัพได้ เมื่อครั้งรัชกาลที่ ๒

^{๔๖} เพิ่งอ้าง, หน้า ๑๓๑, ๑๓๒.

^{๔๗} เพิ่งอ้าง, หน้า ๔๓.

^{๔๘} สุกัญญา บำรุงสุข, “อำนาจ หน้าที่ และบทบาทของสมุหพระกลาโหมในสมัยรัตนโกสินทร์”

^{๔๙} นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, บทที่ ๑

กองทัพหลวงที่ยกไปรบศึกพม่าที่ เพชรบุรีได้ถูกร้องเรียนว่าเบียดเบียน ราษฎร เพราะไปบังคับซื้อสินค้าใน ราคาถูกกว่าปรกติเพียงเล็กน้อย^{๕๐} หัวเมืองไม่เกรงกลัวอำนาจของ ราชธานีจึงพากันค้ำส่งส่วยจำนวน มาก

ระบบไพร่ที่มีประสิทธิภาพเคย สร้างความมั่นคงและมั่งคั่งให้อยูชยา มาก่อน แต่ได้เสื่อมสลายไปตั้งแต่ ครั้งเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ มาถึง ต้นรัตนโกสินทร์ยังฟื้นฟูระบบไพร่ ไม่สำเร็จ ทำให้เกิดความขาดแคลน ทั้งแรงงานและส่วยสาอากร ทั้งนี้ เพราะเศรษฐกิจการค้าภายในประ- เทศกำลังขยายตัวอย่างรวดเร็ว ทำให้ราษฎรตื่นตัวในการประกอบอาชีพ ใหม่ ๆ ทั้งการค้าและการผลิต จึงมี การทำน่าน้อยลง รายได้จากอากร นาอากรสวนจึงลดน้อยลงด้วย ภาย ได้ระบบไพร่ราษฎรถูกยึดติดกับ แหล่งที่อยู่อาศัยไม่มีเสรีภาพในการ เดินทางค้าขาย ไพร่จึงหาทางออก ด้วยการหลบหนีออกนอกระบบไป

พึ่งพิงผู้นำในท้องถิ่นหัวเมือง รัฐยัง ไม่เข้มแข็งจึงต้องเกรงใจเจ้าเมือง และกรมการเมืองผู้มีอิทธิพลในท้องถิ่น และระมัดระวังท่าทีเกรงจะกระ- ทบกระทั่งกัน พระมหากษัตริย์สอง พระองค์แรกของกรุงรัตนโกสินทร์ ได้ทรงพยายามฟื้นฟูระบบไพร่ด้วย วิธีเก่า ๆ เช่น การจูงใจด้วยการลด เวลาเข้าเวรรับราชการ การสั๊กแลก หัวเมือง และกวาดต้อนครัวเชลยให้ มาตั้งหลักแหล่งทำมาหากินในภาค กลางของไทยเพื่อเพิ่มผลผลิต แต่ ก็ยังไม่ประสบความสำเร็จนักในการ รวบรวมไพร่เข้าสังกัดเป็นไพร่หลวง เพราะรัฐไม่สามารถแทรกผ่านอำ- นาจผู้นำท้องถิ่นเข้าไปปฏิสัมพันธ์ กับราษฎรได้โดยตรง และที่สำคัญคือ เมื่อไพร่หัวเมืองไม่ส่งส่วยของป่ามา ให้ เจ้านายและขุนนางในส่วนกลาง ได้แก้ปัญหาด้วยการเบียดบังไพร่ นอกระบบไว้ใช้เป็นการส่วนตัว โดย ส่งไปไว้ในป่าเพื่อเก็บสินค้าของป่า ส่งมาลงเรือสำเภา ในขณะที่รัฐต้อง ซื้อสินค้าลงเรือสำเภา การค้าสำเภา

ของเจ้านายและขุนนางในสมัยรัช- กาลที่ ๒ จึงมีกำไรดีกว่าสำเภาของ หลวง

รัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีรายจ่ายมาก กว่ารัชกาลก่อน ๆ ความชอบธรรม ในราชบัลลังก์ของพระองค์ ส่วนหนึ่ง มาจากการเป็นองค์ศาสนูปถัมภก ที่เคร่งครัดและทรงศรัทธาในการ ทนุบำรุงพุทธศาสนา มาก นอกจาก นั้น ยังมีรายจ่ายในการสงครามป้องกันประเทศ อีกทั้งงานโยธาต่าง ๆ ที่ ต้องใช้จ่ายในการจ้างแรงงานชาวจีน การขาดประสิทธิภาพของระบบไพร่ ทำให้รัฐจัดเก็บผลประโยชน์ได้น้อย ลงซึ่งอาจจะส่งผลกระทบต่อความ มั่นคงแห่งอำนาจได้ ในการนี้พระ บาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแก้ปัญหาของระบบไพร่ได้ด้วย การบั่นทอนความเข้มแข็งของขุนนาง และผู้นำท้องถิ่น ทันที่ที่ขึ้นครองราชย์ ใน พ.ศ. ๒๓๖๗ พระองค์ได้ออก ประกาศห้ามเจ้านายและขุนนางตั้ง ช่องมั่วสุมนคนไว้ใช้^{๕๑} มีใจความว่า

...แผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวในพระบรมโกศ เจ้าและขุนนางให้ข้าไท ไปตั้งช่องสุมนผู้คนอยู่ในป่าหาผลประโยชน์ ไม่มีคุณแก่แผ่นดินเลย โจรผู้ร้าย ทาส ลูกหนี ผู้ใดเข้าช่องแล้วก็ตามเอาตัวไม่ได้ นายช่อง ก็ไม่กลัวเกรงเจ้าเมืองกรมการ จึงโปรดให้ทนายประกาศห้ามมิให้ ทำนผู้ใดตั้งช่องสุมนผู้คนเหมือนอย่างแต่ก่อนให้เลิกช่องเสีย...

^{๕๐} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารฯ รัชกาลที่ ๓, หน้า ๑๓๖.

^{๕๑} เพิ่งอ้าง, หน้า ๔.

ประกาศนี้ได้มีผลให้พฤติกรรมการช่งสมผู้คนเป็นสิ่งผิดกฎหมายและทรงจับกุมลงโทษอย่างจริงจัง^{๕๒} ทำให้อำนาจของเจ้านายและขุนนางถูกลดทอนลงทันที การที่พระองค์กล้าที่จะออกประกาศที่ขัดต่อผลประโยชน์ของกลุ่มอิทธิพลระดับสูงได้ก็เพื่อตัดกำลังของฝ่ายตรงข้ามทางการเมือง ประกาศนี้แสดงถึงความแข็งแกร่งทางการเมืองของรัชกาลที่ ๓ ซึ่งทรงสั่งสมบารมีจนมีอำนาจสูงมาตั้งแต่ก่อนขึ้นครองราชย์แล้ว

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นความจำเป็นที่จะต้องขยายอำนาจของราชธานีออกไปสู่หัวเมืองเพื่อความมั่นคงมั่งคั่งของราชธานีและด้วยประสบการณ์จากการดูแลพิจารณาความและการพระตำรวจต่างพระเนตรพระกรรณมาหลายปี และพระองค์ทรงเห็นข้อบกพร่องบางอย่างของกลุ่มอิทธิพลและปัญหาในท้องถิ่น และทรงใช้เป็นช่องทางที่จะแทรกซึมอำนาจรัฐเข้าไปยังหัวเมืองเพื่อใกล้ชิดกับราษฎรโดยตรง พระองค์ทรงเข้าใจดีถึงปัญหาความสัมพันธ์ที่ห่างเหินของรัฐต่อราษฎรว่าเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้การฟื้นฟูระบบไพร่ล้มเหลว ดังนั้น ในปีที่ขึ้นครองราชย์พระองค์ได้เริ่มแทรกซึมอำนาจรัฐ

เข้าไปในท้องถิ่นด้วยการดูแลเอาใจใส่ทุกข์สุขของราษฎร และรับฎีการ้องทุกข์จากราษฎรในหัวเมืองต่าง ๆ ได้แก่ จะเข็งเทรา อยุรยา พิษณุโลก เป็นต้น^{๕๓} ทรงพบว่า มีหลายคดีที่เกี่ยวข้องพันถึงเจ้าเมืองและกรมการเมือง และบางคดีก็ฟ้องร้องกันมานานหลายปีแล้ว แต่ผู้นำในท้องถิ่นไม่สามารถตัดสินความได้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดการคดีความเหล่านี้โดยมีรับสั่งให้ “เกาะตัว” ลงมาพิจารณาความในกรุงเทพฯ^{๕๔} การแทรกซึมอำนาจรัฐจึงขยายตัวออกไปอย่างกว้างขวางในหัวเมือง

ต้นรัตนโกสินทร์เป็นช่วงเวลาที่ขุนนางมีบทบาทและอิทธิพลสูงมากทั้งทางการเมืองและเศรษฐกิจกลไกของรัฐในการควบคุมการผูกขาดของกรมพระคลังนั้นไร้ประสิทธิภาพโดยสิ้นเชิง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักดีว่า ผลประโยชน์จากระบบผูกขาดการค้าตกเป็นของขุนนางกรมพระคลังเป็นการส่วนตัวมากกว่าจะตกเป็นของรัฐ ดังนั้น นับตั้งแต่วันแรกที่เสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติพระองค์ได้ทรงประกาศยกเลิกระบบการค้าผูกขาด จดหมายของชาวโปรตุเกสในกรุงเทพฯ ที่มีไปถึงนายครอร์เฟิร์ต ที่สิงคโปร์ใน

พ.ศ. ๒๓๖๗ มีใจความสำคัญตอนหนึ่งว่า “...ทันทีที่เจ้านายพระองค์นี้เสด็จขึ้นครองราชย์ พระองค์ทรงมีรับสั่งอนุญาตให้นานาชาติที่เข้าค้าขายในสยามได้ดำเนินการค้าขายทั้งนำเข้าและส่งออกกับชาวสยามได้ตามความเหมาะสม โดยไม่มีข้อขัดขวางใด ๆ เพียงแต่ต้องจ่ายภาษีศุลกากรตามปกติเท่านั้น การเปลี่ยนแปลงนี้ทำโดยไม่มี ความขัดแย้งกับขุนนาง”^{๕๕} พระมหากษัตริย์ทรงอนุญาตให้มีการค้าเสรีแก่ราษฎรและพ่อค้าต่างชาติ ทรงให้ความสำคัญกับการหารายได้จากภาษีอากรจากการผลิตให้มากขึ้น เพื่อตั้งผลประโยชน์มาสู่รัฐ

นอกจากนั้นระบบเจ้าภาษีนายอากรยังเป็นเครื่องมืออีกอย่างหนึ่งในการขยายอำนาจรัฐเข้าไปในหัวเมือง รัฐเปิดประมูลหาตัวเจ้าภาษีในกรุงเทพฯ แล้วส่งเจ้าภาษีเข้าไปควบคุมและจัดเก็บผลประโยชน์ต่าง ๆ ในแต่ละท้องถิ่นโดยตรง เจ้าภาษีทำหน้าที่อย่างจริงจังเก็บภาษีได้มากและทั่วถึงจึงส่งรายได้ให้รัฐได้มากกว่าที่ผู้ปกครองท้องถิ่นเคยส่งส่วนแบ่งมาให้ ผู้นำท้องถิ่นส่วนใหญ่ขาดรับวิธีการใหม่ในการจัดหารายได้ ระบบเจ้าภาษีจึงเป็นเครื่องมือที่ทรงประสิทธิภาพมากในการสั่นคลอนฐานอำนาจทางเศรษฐกิจของ

^{๕๒} จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓, เล่มที่ ๖๕, จ.ศ. ๑๒๐๖

^{๕๓} จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓, เล่มที่ ๑๒๕, จ.ศ. ๑๒๐๕

^{๕๔} ดวงทอง เหล่าวรรณะกุล, “ผู้หญิงสามัญชนในเมืองแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาสมัยรัชกาลที่ ๓-๕,” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๓๕, หน้า ๒๘, ๒๙.

^{๕๕} Henry Burney, *The Burney Papers*, Vol. II, Bangkok : The Vajirayana National Library, 1911, p. 125.

ผู้มีอิทธิพลในท้องถิ่น ชาวจีนเจ้าภาษาจะเป็นตัวกลางประสานผลประโยชน์ให้รัฐกับผู้ปกครองท้องถิ่น และเป็นกลุ่มผลประโยชน์กลุ่มใหม่ที่จะเข้ามามีอิทธิพลทางเศรษฐกิจยุคใหม่ของไทย

เมื่อต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชอำนาจเด็ดขาดและทรงพยายามดำเนินวิเทโศบายหลายอย่างเพื่อสร้างศูนย์กลางอำนาจให้อยู่ที่พระมหากษัตริย์เพียงแห่งเดียว ทรงแต่งตั้งเจ้านายว่าราชการและกำกับราชการน้อยลงมาก และภายหลังการเสด็จทิวงคตของกรมพระราชวังบวรมหาดคีติพลเสพ นอกจากพระองค์จะไม่ทรงแต่งตั้งวังหน้าพระองค์ใหม่แล้วยังไม่ทรงแต่งตั้งผู้ใดเป็นผู้สำเร็จราชการต่างพระเนตรพระกรรณด้วย ซึ่งก็หมายความว่าพระองค์จะต้องทรงรับผิดชอบส่วนใหญ่ด้วยพระองค์เอง ทรงมีกองทัพที่เข้มแข็ง ทำสงครามรวมประเทศเพื่อนบ้านเข้ามาอยู่ในอาณัติ กระชกการปกครองหัวเมืองและเก็บรายได้ที่กระจัดกระจายเข้ามาสู่ราชธานีในรูปแบบดังกล่าวนี้ ความเป็นศูนย์กลางแห่งอำนาจของพระมหากษัตริย์น่าจะเกิดขึ้นแล้วระดับหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดตั้งเมืองใหม่ขึ้นหลายแห่งในภาค

กลางและอีสาน ด้วยความพยายามในการขยายบทบาทของรัฐเข้าไปจัดการทางการศาล ภาษีอากร และบังคับบัญชาหัวเมืองโดยตรงมีผลให้พระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชอำนาจปกครองไปถึงหัวเมืองอย่างใกล้ชิด นับเป็นจุดเริ่มต้นสำหรับการปฏิรูปการปกครองรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางในสมัยต่อมา

สายสัมพันธ์ระบบเครือญาติทำให้พระมหากษัตริย์ พระราชวงศ์ และขุนนางมีผลประโยชน์ร่วมกัน ขุนนางและพระราชวงศ์เข้าควบคุมงานของรัฐบาลกลางมากขึ้น ขุนนางตระกูลขุนนางซึ่งเป็นราชินิกุลเข้าคุมอำนาจกรมพระกลาโหมและกรมพระคลังอย่างเหนียวแน่น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงสนับสนุนขุนนางตระกูลสิงหนะให้ดำรงตำแหน่งสมุหนายกเป็นแม่ทัพคุมกำลังไพร่พลจำนวนมากและมีผลประโยชน์จากการค้าสำเภาด้วย แต่ก็ไม่อาจคานอำนาจขุนนางตระกูลขุนนางไว้ได้ ในรัชสมัยของพระองค์ขุนนางตระกูลต่าง ๆ เกียดองกันกับทางสมรสและมีอำนาจทางการเมืองสูงขึ้น เมื่อตระกูลใดยึดกระทรวงใดไว้ในอำนาจได้ก็จะบรรจพรรคพวกญาติพี่น้องเข้าเป็นเจ้ากรมนายกองควบคุมการจัดเก็บภาษีอากร เงินค่าราชการที่เก็บจากไพร่

และสินค้าของป่าจากไพร่ส่วย เจ้ากระทรวงมีอำนาจใช้เงินรายได้ทั้งในทางราชการและการส่วนตัว จนมีรายได้เหลือส่งไปพระคลังหลวงไม่มากนัก เป็นเหตุให้พระราชทรัพย์ในท้องพระคลังหลวงมีน้อย พระราชอำนาจจึงอยู่ในวงจำกัด

การอุปถัมภ์ค้ำจุนระหว่างพระมหากษัตริย์และขุนนางเมื่อต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้เสนาบดีตระกูลขุนนางขึ้นมามีบทบาทและอิทธิพลอย่างมากในทางเศรษฐกิจแต่การขยายอำนาจทางการเมืองของขุนนางตระกูลนี้ก็ไม่เกินขอบเขตจนเป็นการท้าทายอำนาจรัฐ ทั้งนี้เพราะพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงควบคุมรักษาตุลาการของมูลนายและขุนนางระดับสูงไว้ได้ด้วยการจัดสรรให้มีโอกาสร่วมในผลประโยชน์ต่าง ๆ อย่างเท่าเทียมแต่ในที่สุดตำแหน่งเสนาบดีกรมพระกลาโหมและกรมพระคลัง ซึ่งดูแลหัวเมืองชายทะเลตะวันออกและปักชำได้ทั้งหมดเป็นตำแหน่งที่จะหาผลประโยชน์ได้มากกว่าตำแหน่งอื่น ๆ^{๕๖} การค้าขายกับต่างประเทศที่เจริญถึงขีดสุดในรัชกาลนี้ นอกจากจะนำความมั่งคั่งมาสู่รัฐอย่างมั่นคงยิ่งแล้ว ผู้มีอำนาจหน้าที่ในการดูแลรับผิดชอบผลประโยชน์ของรัฐก็มั่ง

^{๕๖} ปิยนาด นิโครธา, “บทบาทของเสนาบดีแห่งตระกูลขุนนางในการปกครองประเทศสยามตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ ถึงต้นรัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๖๖),” วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๓, หน้า ๒๐๒, ๒๐๓.

คั่งขึ้นด้วยจากการใช้ตำแหน่งหน้าที่
แสวงหาผลประโยชน์ส่วนตัวอย่าง
กว้างขวาง^{๕๗}

ระบบเจ้าภาษีเป็นความพยายามของพระมหากษัตริย์ที่จะควบคุมพ่อค้า แต่ขุนนางเสนาบดีกรมมีฐานะและมีอำนาจสามารถขัดขวางหรืออำนวยการประโยชน์ให้ได้ เจ้าภาษีจึงเลือกที่จะประนีประนอมกับขุนนางเพื่อผลประโยชน์สูงสุดร่วมกัน ขุนนางตระกูลขุนนาคนได้เข้าควบคุมการจัดเก็บภาษีทั้งหมด ๓๑ ชนิด โดยผ่านอำนาจในการดูแลพระคลัง^{๕๘} ผลประโยชน์ของขุนนางและเจ้าภาษีสอดคล้องกัน เพราะในขณะที่เจ้าภาษีนายอากรจำเป็นต้องแสวงหาผู้อุปถัมภ์ เสนาบดีของแต่ละกรมคือผู้ที่อยู่ในฐานะที่จะอุดหนุนให้เอกชนได้รับประมูลภาษีจากหลวงได้ เสนาบดีจึงมีโอกาสอันดีที่จะร่วมมือกับเจ้าภาษีนายอากรในการลงทุนการผลิตและอยู่เบื้องหลังการประมูลภาษีเช่น สมัยต้นรัชกาลที่ ๓ เสนาบดีกรมพระคลังแอบเป็นเจ้าภาษีเสียเอง โดยอาศัยขุนพิทักษ์ทศกรจินเจ้าภาษีออกหน้าประมูลภาษีน้ำตาลที่จะชิงเทราแต่เสนาบดีเป็นผู้ได้กำไรจำนวนมากอยู่เบื้องหลัง^{๕๙} นอกจากนี้ เสนาบดีผู้ใหญ่ยังอยู่ใน

ฐานะที่จะกอบโกยผลประโยชน์จากภาษีอากรได้อย่างมหาศาล โดยร่วมมือกับเจ้าภาษีแสวงหารายได้จากการขยายภาษีอากรจากสิ่งเสพติดและอบายมุขทั้งสุรา ฝิ่น และการพนัน^{๖๐} ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงบ้ายเบี่ยงอยู่เสมอเพราะทรงเห็นว่าจะทำให้ราษฎรมีแต่จะสูญเสียทรัพย์สินและเป็นหนี้^{๖๑} แต่ในที่สุดระบบเจ้าภาษีก็นำได้เติบโตขึ้นเป็นระบบใหญ่มากจนพระมหากษัตริย์สามารถกำหนดทิศทางและควบคุมได้เพียงเล็กน้อย จนพระราชอำนาจของพระองค์ต้องสั่นคลอนและลดลงตอนปลายรัชกาล^{๖๒} การมีเจ้าภาษีที่ร่ำรวยอยู่ภายใต้การอุปถัมภ์นำความมั่งคั่งมาสู่ขุนนางผู้ใหญ่และเป็นที่มาของบทบาทและอิทธิพลสูงสุดทางการเมือง^{๖๓}

สรุป

เมื่อแรกสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์นั้น บรรดาหัวเมืองใหญ่น้อยยังมีอำนาจทางการเมืองอย่างมากอำนาจของพระมหากษัตริย์เข้มแข็งอยู่แต่เพียงในราชธานี การแข่งขันอำนาจในช่วงแรกมักเกิดขึ้นในหมู่พระราชวงศ์กันเอง ต่อมาเมื่อรัช-

กาลที่ ๒ ทรงกระจายอำนาจการปกครองให้พระบรมวงศานุวงศ์มากขึ้น ทำให้ศูนย์กลางแห่งอำนาจไม่ได้อยู่รวมอยู่ที่องค์พระมหากษัตริย์เพียงแห่งเดียวแต่กระจายเป็นหลายแห่งและคานอำนาจซึ่งกันและกันจึงเป็นโอกาสให้ขุนนางมีบทบาทเด่นขึ้นภายใต้ระบบอุปถัมภ์ขุนนางเหล่านี้ได้รับการแบ่งปันอำนาจจากพระมหากษัตริย์ และมีโอกาสเสริมสร้างอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจอย่างต่อเนื่อง พระมหากษัตริย์เจ้านายพระราชวงศ์และขุนนางต่างก็ใช้ความสัมพันธ์ทางเครือญาติภายใต้ระบบอุปถัมภ์สร้างโอกาสทางการเมืองให้กับตนเอง การเมืองการปกครองของไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นี้ จึงอยู่ในมือของคนเพียงกลุ่มเดียวที่มีความสัมพันธ์กันทางเครือญาติ

สมบูรณาญาสิทธิราชย์คือการมีอำนาจอย่างสมบูรณ์ แต่ในทางปฏิบัติการมีอำนาจสมบูรณ์นั้นมิได้ยากถ้าไม่ใช่เผด็จการ ต้นรัตนโกสินทร์ยังมีการแข่งขันอำนาจ แย่งชิงอำนาจ กบฏ และการก่อความขัดแย้งต่าง ๆ อีกทั้งผู้นำในหัวเมืองก็ยังมีอำนาจเป็นอิสระอย่างมาก เหตุการณ์เหล่านี้แสดงให้เห็นว่าอำนาจ

^{๕๗} ดู ปิยนดา นิโครธา, เพิ่งอ้าง.

^{๕๘} ผาสุก พงษ์ไพจิตร และ คริส เบเกอร์, เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเก่า, (เชียงใหม่ : ซิลค์เวอร์มบุคส์, ๒๕๔๒), หน้า ๑๖๕.

^{๕๙} Burney, op.cit., Vol. II p.101, 102.

^{๖๐} จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เลขที่ ๑๑ มัดที่ ๑๗๐, ไม่ปรากฏปี

^{๖๑} เพิ่งอ้าง.

^{๖๒} นิธิ เอียวศรีวงศ์, “วัฒนธรรมกรรมพิภพวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์,” ปากไก่และใบเรือ, (กรุงเทพฯ : แพร่สำนักพิมพ์, ๒๕๓๘), หน้า ๑๓๓.

^{๖๓} อลิน รพีพัฒน์, ม.ร.ว., อ้างแล้ว, หน้า ๑๕๑, ๑๕๒.

ของพระมหากษัตริย์ไม่ได้เป็นอำนาจที่สมบูรณ์อย่างแท้จริง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญกับการคานอำนาจทางการเมืองเพื่อให้พระราชอำนาจเป็นที่ยอมรับมากกว่าจะพยายามสร้างพระราชอำนาจให้สมบูรณ์ ถึงแม้ว่าเมื่อต้นรัชกาลจะมีความพยายามแล้วระดับหนึ่งในการรวมอำนาจเข้าสู่องค์พระมหากษัตริย์ แต่พระองค์ก็ไม่ได้รื้อถอนอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมืองของขุนนางลงอย่างเด็ดขาด ประกอบกับพระราชวงศ์ที่ทรงอำนาจบารมีเป็นฐานค้ำจุนราชบัลลังก์ได้สิ้นพระชนม์ไปก่อนแล้ว อำนาจทางการเมืองของพระมหากษัตริย์จึงอ่อนกำลังลงมาก ขุนนางคุมกำลังพลมากกว่าเจ้านายและมีอำนาจสูงชันอย่างโดดเด่นในปลายรัชกาล

บรรณานุกรม

เอกสารชิ้นต้นที่ยังไม่ได้พิมพ์

- สำนักหอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๒๕ “เรื่องให้กรมการขึ้นมาได้สวนความขุนโฮธา” จ.ศ. ๑๒๐๖ เลขที่ ๖๕ “หนังสือถึงพระวิเสทฤาไชย เจ้าเมืองละแวกเชียงแตง”
- จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เลขที่ ๑๑ มัคคี ๑๗๐ ไม่ปรากฏปี “กรมหลวงวงษาราชสนธิทกราบทูลเรื่องการทำให้อภัยตามหัวเมือง”

หนังสือ

- กฎหมายตราสามดวง. พระนคร : องค์การค้ำจุนศกษา, ๒๕๐๖.
- จดหมายเหตุความทรงจำ กรมหลวงนรินทรเทวี กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๐๑.
- จุลจักรพงษ์, พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า.

- เจ้าชีวิต สยามก่อนยุคประชาธิปไตย. กรุงเทพฯ : ริเวอร์บุ๊คส์, ๒๕๓๖.
- จุลลดา ภักดีภูมินทร์. เจ้านาย. กรุงเทพฯ : บำรุงสาส์น, ๒๕๓๓.
- จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์. ขุนนางกรมท่าขาว การศึกษาบทบาทและหน้าที่ในสมัยอยุธยาถึงสมัยรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๖.
- ญาดา ประภาพันธ์. ระบบเจ้าภีษฐานายอกรสมัยกรุงเก่า ยุคต้น. กรุงเทพฯ : สร้างสรรค์, ๒๕๒๔.
- ณรงค์ สินสวัตติ์, ดร. การเมืองไทย : การวิเคราะห์เชิงจิตวิทยา. กรุงเทพฯ : ดวงกมลสมัย, ๒๕๓๕.
- ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม. วรรณกรรมปักษ์ใต้. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิมพ์เนส. ๒๕๒๒.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ. ตำนานวังหน้า. เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมหลวงฉายขึ้น กำภู วันอังคารที่ ๑๕ สิงหาคม ๒๕๔๐.
- พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑. กรุงเทพฯ : คลังวิทยา, ๒๕๐๕.
- พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒. กรุงเทพฯ : คลังวิทยา, ๒๕๐๕.
- ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑. พระนคร : กุสุสภา, ๒๕๐๔.
- พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒. พระนคร : กุสุสภา, ๒๕๐๔.
- พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓. พระนคร : องค์การค้ำจุนศกษา, ๒๕๐๔.
- ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๒. พระนคร : กุสุสภา, ๒๕๑๒.
- ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๕. พระนคร : กุสุสภา, ๒๕๑๒.
- ประชุมหมายเหตุรับสั่งภาคที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร์ สมัยพระพุทธเลิศหล้านภาลัย. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, ๒๕๒๗.
- ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์. เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเก่า. พิมพ์ครั้งที่ ๒ เชียงใหม่ : ซิลค์เวอร์มบุ๊คส์, ๒๕๔๒.
- ลำดับสกุลเก่าบางสกุล ภาคที่ ๔ (สกุลเชื้อสายพระราชวงศ์ธนบุรี). พระนคร : พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.ร.ว.อรุณวรพงศ์พิพัฒน์, ๒๔๘๑.

- วารกรณ์ จิวชัยศักดิ์. นโยบายทางด้านเศรษฐกิจของรัฐในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๖.
- วิลเลียม เอวราธนสาร และคณะ. พื้นฐานวัฒนธรรมไทย. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๒๗.
- ศิลปากร, กรม. จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ เล่ม ๑, ๒, ๔ และ ๕. กรุงเทพฯ : สหประชาพานิชย์, ๒๕๓๐.
- สุภรัตน์ เลิศพานิชย์กุล. หาดอยู่หากิน. กรุงเทพฯ : มติชน, ๒๕๔๔.
- สกินเนอร์, จี วิลเลียม. สังคมจีนในประเทศไทย : ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์ แปลโดย พรณี ฉัตรพลรักษ์ และคณะ. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๒๕.
- สมบัติ จันทรวงศ์ และช้อยอนันต์ สมุทวณิช. ความคิดทางการเมืองและสังคมไทย. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์บรรณกิจ, ๒๕๒๓.
- สมภพ จันทระประภา. แผ่นดินที่สาม. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป, ๒๕๓๐.
- สายชล สัตยานุรักษ์. พุทธศาสนากับแนวความคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก. กรุงเทพฯ : มติชน, ๒๕๔๖.
- แสวงโสภณ เกษมศรี, ม.ร.ว. และวิมล พงศ์พิพัฒน์. ประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ - รัชกาลที่ ๓. กรุงเทพฯ : คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์, ๒๕๑๕.
- อकिन ระพีพัฒน์, ม.ร.ว. สังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๑๖. แปลโดย ม.ร.ว.ประกายทอง สิริสุข และพรณี ฉัตรพลรักษ์. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิมพ์เนส, ๒๕๑๗
- Burney, Henry. *The Burney Papers*. Bangkok : The Vajirayan National Library, 1911.
- Crawford, John. *Journal of an Embassy to the Courts of Siam and Cochin China*. London : Oxford University Press, 1967.
- Finlayson, George. *The Mission to Siam and Hue 1821-1822*. Singapore : Oxford University Press, 1988.
- Vella, Walter F. *Siam Under Rama III*. New York : J.J. Augustin Incorporated Publisher, 1957.

บทความ

นิธิ เอียวศรีวงศ์. "ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ ในพระราชพงศาวดารอยุธยา". ใน *รวมปาฐกถาจากสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย*. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๑.

_____. "วัฒนธรรมกรรมสิทธิ์กบฏกรรมกรรม ตันรัตนโกสินทร์" ใน *ปากไก่และใบเรือ*. กรุงเทพฯ : แพรวสำนักพิมพ์, ๒๕๓๘.

วิทยา สุจริตชนารักษ์. "ความคิดเกี่ยวกับอำนาจในสังคมไทย" สัมมนาใน *ไทยศึกษา* ณ ศูนย์สารนิเทศ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ระหว่างวันที่ ๑๐-๑๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๒๓.

สุนทรী อาสะวีย์. "ผู้หญิงกับอำนาจในประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ : ศึกษากรณีสมเด็จพระที่นั่งเธอทั้งสองในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช". *กระจกหกด้านลายประวัติศาสตร์*, ๒๕๔๕.

สุนทร ชุตินทรานนท์. "ลิลิตโองการแข่งน้ำ และพระราชพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยา". *วารสารธรรมศาสตร์*. ปีที่ ๕ เล่มที่ ๑. กรกฎาคม-กันยายน ๒๕๒๒.

สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา. "วังท่าพระ กรมช่างสิบหมู่ และเรื่องพิสดารอื่น ๆ". *วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร ฉบับพิเศษ รัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี*, ๒๕๒๕.

Wyatt, David K. "Family Politics in Seventeenth and Eighteenth Century Thailand". *Modern Thai Politics*. U.S.A.: Schenckman Publishing, 1979.

วิทยานิพนธ์

จุฬารัตน์ ชูจิตารมย์. "พระมหากษัตริย์กับการใช้ความสัมพันธ์ทางเครือญาติในการเมืองการปกครอง พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๔". *วิทยานิพนธ์ปริญญาโท ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร*, ๒๕๒๘.

ดวงทอง เหล่าวรรณกุล. "ผู้หญิงสามัญชนในเมืองแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาสมัยรัชกาลที่ ๓-๕". *วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่*, ๒๕๓๕.

ปิยนาด นิโครธา. "บทบาทของเสนาบดีแห่งตระกูลขุนนางในการปกครองประเทศสยาม ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ ถึงต้นรัชกาลที่ ๕". *วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย*, ๒๕๑๓.

สุกัญญา บำรุงสุข. "อำนาจหน้าที่ และบทบาทของสมุหพระกลาโหมในสมัยรัตนโกสินทร์". *วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย*, ๒๕๒๕.

Abstract The Royal Power and the Power in the Early Bangkok Maliwan Tangkaewfa

Associate Professor of History, Department of History, Faculty of Arts, Silpakorn University

During the early Bangkok period, kings, royal members and noblemen used relationships interrelated by marriage under the patron-client system to promote their political and economic power. The throne was unstable. However, the king was the foremost patron, retaining royal right to confer positions, ranks and benefits as rewards to royal supporters and able administration. Political power was, therefore, not centralized but spreaded out to the different political groups and therefore creating the balance of power among themselves. The wealth made the royal members and the noblemen gain more of power and watch out each other, especially at about the beginning of the new reign.

Key words : royal power, power, royal members, noblemen, early Bangkok period